

ДОБРО – У ДОБРІ

Вступ	3
1. Видатні вчені декларували свою віру в Творця – чому і навіщо?	6
2. Бачити добро в добрі (про концепцію освіти в Україні)	13
3. Про наше місце у світі (фрагменти з книги І.А.Климишин, О.І.Климишин “Збагнути світ і себе в ньому”, Івано-Франківськ, Гостинець, 2001, 2004)	22
3.1 Узнявшись за плуг – ори!	22
3.2 Хліб для ближнього – справа духовна.	28
3.3 Прогрес і ... секуляризація.	32
3.4 Крізь призму екуменізму.	37
3.5 Українське релігійне перехрестя.	42
3.6 “Реванш Бога” чи загибель... усіх?	46
4. “На схилі віку” (замість післямови)	55

ВСТУП

Вийшовши з Вічності у цей часовий вимір, мусимо повертатися туди, до неї. Здогадуєшся, що й після нас мільйони і мільярди років тут “протікатимуть своїм порядком”. Кожен із нас, наче метеор, спалахує усього лише на мить. Щоб хіба встигнути висловити своє велике здивування величчю Його, Творця, світів. Водночас щоб із розпачем вигукнути: “Господи, який же цей світ гарний, але який же він страшний! Навіщо перша з народжених у ньому людина – Каїн – мав стати братовбивцем? Навіщо Ти захотів, щоб ми жили у цьому світі, а все ж були “не від нього”? Щоб прожив кожен із нас оцю дециду року в ньому, так багатому на всілякий бруд, але прийшли до Тебе у білій одежі? Чи це під силу нам, часто недолугим, наче сліпі кошенята?”...

Відповідь на питання, ким є людина на цій Землі, в чому її завдання і поклонання, змогла дати релігія. Людина – одухотворене створіння Боже, “закинуте” їм Творцем у світ, переповнений, з одного боку, невимовною красою, з іншого – незлічними формами і проявами зла, страждань і болю. Творець дав їй, людині, здатність розрізняти, що таке добро і що – зло, вселив у її душу потяг до добра, краси і досконалості. Він дав їй, людині, усвідомлення того, що дорога “від звіра до неба” починається там, де людина виявляє самообмеження, яке може перерости у самозречення заради іншої людини, виявом чого є милосердя і співстраждання. Релігія каже людині: ти тут, у цьому світі вибору маєш здати певний екзамен, ти мусиш безперервно вибирати і примножувати добро, мусиш долати свою приземленість і, “народжуючись згори”, зростати духовно.

Тож маємо усвідомити: ми покликані до життя саме в такий світ, де нікому не обіцяно безсмертя в наявній у нас “тілесній оболонці”. Де нікому не обіцяно “залізне” здоров’я без легких недомогань чи важких хворіб. Де кожній людині “вділено” лише певний проміжок життя, який вона ще й, по своїй глупоті, може скоротити, отруюючи себе то алкоголем, то якимись наркотиками. А ще – може зробити його нецікавим для себе й для інших, ганяючись за нікчемними міражами й порушуючи загальноприйняті норми співжиття.

Як зауважив російський філософ **Арсен Гулига** /ж. “Знамя”, ч. 8, 1990, с. 175/, “релігія є єдино надійним засобом масового виховання моралі... Для виховання моралі необхідне уявлення про ідеал, з яким людина зобов’язана співвідносити свою поведінку. Образи християнської релігії, її категоричний імператив любові до ближнього – найбільш загальнодоступний і діючий засіб морального виховання, яке нам необхідне сьогодні понад усе”. І далі: “Неможливо обмежуватися абстрактними закликами до добра. Потрібен яскравий вражаючий образ. Нічого переконливішого, між образ Христа, людство не створило!”. До того ж “є в релігії ... ціннісна сторона: “Не хлібом

одним живе людина” – сказано в Писанні і повторено мільйони разів. Потрібна людині духовна їжа...”

У цьому – важка, але й велична програма для людини: **бути у світі, але бути не від світу!** Тобто потреби свого духа ставити вище, ніж щоденні, матеріально-життєві, образно кажучи – “устремлятися від звіра до неба”.

І тому, хто став на цю стежку, доводиться наче акробатові на незримому канаті балансувати, повиснувши між небом (куди змагає його дух) і землею (сюди тягне його тіло). А як же важко втриматися і не впасти в **трикутник духовної смерті!** В трикутник, вершини якого уособлюють три похмурі постаті християнської культури – Каїн, Юда й Пилат. Як важко не стати **убивцем** свого брата, бо ж убити можна не лише тіло, але, що важливіше, можна убити (зокрема, убивати повільно) його душу – своїм егоїзмом, цинізмом, захланністю і байдужістю. Як важко не **зрадити** свого ближнього у важкі часи життя спільноти, але ще важче – у дріб’язковій, здавалося б, розмові з третьою особою, що трапляється ледве не щодня. Та, може, найголовніше – як важко не стати німим **співучасником** розп’яття (фізичного чи морального) отого ближнього, як важко не заохочувати своєю **мовчанкою** до примноження зла у світі, навколо нас самих.

Напевне ж, нам належить щодня, повсякчас розмірковувати так: “Мій Творець закинув мене у цей світ саме в цей час і саме в цю спільноту. І тому я, примножуючи добро, маю зробити все, щоб відстоювати гідність цієї спільноти, кожного з її представників”. Конкретно, Творець вивів на арену світової історії плем’я українців. І Він, безперечно, очікує від цього племені, щоб воно зіграло на світовій сцені свою певну роль. Зокрема, щоб воно зробило якийсь внесок у скарбницю вселюдської культури, щоб збагатило її чимсь своїм, неповторним, на що лише воно отримало певний талант і своєрідне покликання. І можемо узагальнити: кожне сприяння якраз такому розвитку народу (нації як об’єднаної спільною традицією і культурою групи людей) – це співділення з Творцем у реалізації Його задуму. І навпаки, – намагання обмежити духовний (і фізичний) розвиток народу (нації) є важким гріхом супроти нашого Творця...

Я – астроном. Мільйони і мільярди років проковзують перед моїм внутрішнім зором наче сухий пісок поміж пальці. Упродовж багатьох років головним імперативом у мене було “не засмутити б чимсь своїх Батьків”. А ще – “не збити б із доброго шляху когось не було, хто знає про цей світ і його таємниці менше, ніж я”. Можливо, мені це все таки вдавалося. Я не побоявся заявити вголос про свою релігійність, хоча “з обох боків” мав аж задосить “виявів здивування й осуду”. Бо “справжній вчений у наш час не може вірити в Бога”, але й “якщо він астроном, то чого пхається в теологію?”. А проте, беручи за приклад багатьох учених, я вважав своїм обов’язком заявити: сучасна наука не суперечить релігії, вони – не вороги, а сестри!

Згаданий обов'язок є результатом мого тривалого перебування (понад три роки) у лікувальних закладах, з них “30 місяців і 18 днів” у туберкульозних. Тож довелося мені “перестрибувати” через безодні розпачу самому, але й бачити важкі переживання, зневіру і той же розпач у багатьох десятків добрих друзів і знайомих. Свій відчай я приглушував щоденною чорною роботою над текстами то одної, то другої дисертації. Товариші ж “по недолі” – хто навіть сльозами (бувало й таке бачити), хто горілкою, дехто зі старших – молитвою.

Щасливо трапилося так, що в 1969 році за два місяці до міцного “удару долі” (“у двох ваших аналізах виявлено бацили”), перебуваючи в тубсанаторії “Гірське повітря” (с. Ворохта), я придбав радіоприймач. І зразу, крім щонедільних фрагментів Служби Божої (радіо “Свобода”), більших, повніших – з Монте Карло і Ватикану, я виявив чудові бесіди радіожурналіста **Марка Макарова** з Монте Карло. Їх прослуховування зміцнювало мій дух, вселяло надію! Найголовніші думки встигав записати... І як тільки з'явилися можливості “щось таке публікувати”, згадуючи свої й чужі переживання, я взявся написати книжку ніби ДЛЯ СЕБЕ, книжку, яку я тоді дуже й дуже потребував, за яку, як неодноразово висловився, я б цілував руку подавцеві. Так з'явилася книжка “Вчені знаходять Бога” (1993, 1996, 1999, 2004).

З іншого боку, до розпачу доводили мене факти міжконфесійного протистояння, яке “розквітло” на наших теренах з початком 90-х років. Надіючись, що зможу “хоч на краплю” посприяти “вгамуванню розбурханих емоцій”, я написав близько 20 газетних статей. Вони частково стали основою іншої книги “Збагнути світ і себе в ньому” (2001, 2004, у співавторстві).

У цій пропонованій тепер книзі зібрані окремі матеріали, в яких найвиразніше, як гадаємо, висвітлена проблема релігійного виховання, релігійної освіти, нарешті – усього нашого релігійного життя. Це як би заключний акорд у моїх зусиллях допомогти тим, хто, як і я колись, потрапив у складну життєву ситуацію і потребує опори, передусім – зміцнення своєї віри в Творця всіх і усього. Але замість включення близько 20 газетних і журнальних статей, де ті чи інші думки часто повторено, сюди взято фрагменти тих п'яти розділів книжки “Збагнути світ і себе в ньому”, що якраз були написані на матеріалі моїх газетних публікацій.

1. ВИДАТНІ ВЧЕНІ ДЕКЛАРУВАЛИ СВОЮ ВІРУ В ТВОРЦЯ – ЧОМУ І НАВІЩО?

Буття Бога є настільки очевидним, що невіра в Нього стає гріхом; і воно настільки неочевидне, що віра в Нього стає заслугою.

Карл Ясперс

Образно кажучи, звівшись на ноги і все більше усвідомлюючи себе, людина в той чи інший спосіб намагалася з'ясувати відповідь на питання: “яким є цей навколишній світ?” Бо надіялася, що тим самим їй вдасться збагнути інше, важливіше – “хто вона, людина, на цій Землі, в чому її завдання і покликання?” З плином століть все більше ставало очевидним: на перше з цих питань відповідь має дати наука, на друге – релігія.

Однак при вивченні навіть, здавалося б, найбуденніших явищ і речей дослідник врешті-решт буває змушений заглибитися в проблему їх виникнення чи існування настільки, що неминуче зринає питання про першооснову буття. Інакше кажучи, він, учений, розширює горизонт свого дослідження аж до межі, де “земне” стикається з “небесним”. І він хоч-не-хоч змушений прийняти одну з двох точок зору: визнати, що “світ виник з волі Творця і розвивається за встановленими Ним законами”, або ж що “світ існує сам собою одвічно і ніякого Творця немає” (щоправда, є й третя – позиція агностика: “я на це питання відповіді скласти не можу, можливо, ситуація проясниться років через 50 чи й 500”).

❶ Серед багатьох галузей науки особливо виділяються дві – астрономія і біологія. Перша досліджує світ планет і зір, Всесвіт в цілому. Друга з'ясовує таємниці весвіту живих форм у всьому їх розмаїтті. І кожна у своїй царині не може не підійти до цих найважчих питань про першопричину буття.

Особливо “завинила” перед людьми астрономія. Адже, виходячи із своїх безпосередніх вражень, відчуттів, люди склали уявлення, за яким Земля нерухома і перебуває у центрі світобудови. Сонце ж, Місяць і п'ять відомих здавна планет рухаються навколо Землі. Що більше, було складено уявлення, нібито зорі прикріплені до певної кришталевої сфери, за якою розміщений емпірей (як думали давні греки – оселя богів). І відстань до згаданої кришталевої сфери нібито усього в півтора рази більша, ніж до Сатурна.

Такий світ був дуже затишним, зрозумілим кожному. Тут легко було уявити, що Творець поруч, завжди коло тебе. Залишався лише крок до того, щоб сказати: це лише я, це лише моя спільнота правильно розуміє увесь Його задум про світ. І тому то “в ім'я єдиної правильної віри” текли ріки крові еретиків, підіймалися до неба стовпи густого диму від вогнищ, на яких спалювали тисячі нещасних. В ім'я Боже творилося зло. Тож як не згадати слова французького вченого **Блеза Паскаля** (1662 р.) “Люди ніколи не

чинять зло так ретельно і радісно, як з релігійних переконань”. Бо такою була помста тим, хто своїм “іновірством” посилював сумніви, розхитував часто ненадійну рівновагу духа “правовірного”.

У свій час **Микола Коперник** (1543 р.), “зупинивши Сонце і зрушивши Землю”, не захитав “небесної тверді”. Тому, зокрема, Католицька Церква сприйняла його модель світу відносно спокійно. Але **Галілео Галілей** (1642 р.) своїми логічними розмірковуваннями і вдалим асоціаціями переконливо довів, що “з усієї сукупності зір, які бачимо, не знайдеться і двох, які були б на однаковій відстані від Землі”. Внаслідок цього, образно кажучи, кришталева сфера розкришилася на друзки. І людина залишилася віч-на-віч з безкрайнім, холодним, байдужим і навіть ворожим Всесвітом, місце перебування Творця в якому стало неозначеним, її, людину, охопив переляк, вона відчула себе беззахисною і покинутою.

У цей саме час наставала епоха Просвітництва з її войовничим безбожництвом. Тоді то було проголошено безліч безкомпромісних заяв типу “Релігія заважає людям бачити, тому що вона під страхом вічної кари забороняє їм дивитися” (**Дені Дідро**), “Релігія є в повному значенні цього слова смертю розуму” (**Жозеф Лекіне**). “На одній шостій земної кулі” такі люто-безбожницькі заяви упродовж майже всього ХХ ст. визначали форму і зміст суспільного життя. Ця тенденція в Україні, як виглядає, подекуди домінує і тепер.

❷ Фактично при обговоренні проблеми “наука несумісна з релігією” все зводилося до трьох імен: “Коперник затримував публікацію своєї книги, бо боявся переслідування з боку Церкви”, “Джордано Бруно спалено за пропаганду ідей Коперника”, “Галілей постраждав за відстоювання правильності геліоцентричної моделі світу”.

Справді, Коперник зволікав із публікацією своєї книги близько 15 років. Але не тому, що боявся переслідувань. Навпаки, високі церковні достойники (серед них єпископ Тідеман Гізе і кардинал Микола Шонберг) буквально змушували його видавати книгу якомога швидше. Суть у тому, що, як справжній вчений, Коперник інтуїтивно відчував: в його моделі є помилкові елементи (це – уявлення про рівномірний рух планет, загалом – моделювання реального їх нерівномірного руху складанням декількох рухів рівномірних: “у найпростішому випадку планета рухається по коловій орбіті навколо фіктивної точки, а ця вже – навколо Сонця, знову ж таки рівномірно і по коловій орбіті”), їх усунув з моделі Сонячної системи Йоган Кеплер, довівши, що планети рухаються навколо Сонця по еліптичних орбітах, а отже – нерівномірно. Цього ж Коперник ще не знав!

Джордано Бруно мало цікавився теорією Коперника і не пропагував її. Усе ж інше, що він говорив на астрономічні теми, вже було висловлене років за 100 до нього кардиналом **Миколою Кузанським** (1401-1464) і перевидане принаймні тричі: що Всесвіт є безконечним; що стосовно речовин, з яких складаються Земля і небесні тіла, немає жодної різниці; що Земля – таке ж

небесне світило, як Сонце, Місяць та інші небесні тіла; що жодна із зоряних ділянок не позбавлена мешканців (отже, є інші планети, на яких є розумне життя!); що Земля насправді рухається, хоча ми цього не помічаємо. Річ в іншому. Бруно, колишній монах, різко виступив проти церкви і релігії взагалі, він вимагав конфіскації монастирських маєтків. А головне – закликав до об’єднання ліберальних протестантів Англії з ліберальними католиками Франції проти консервативної Іспанії. І – при цьому використав таку аналогію з астрономії. Мовляв, у системі Коперника Земля рухається, як і інші планети, а отже, вони стали подібні одна до одної. Такими ж подібними повинні стати погляди протестантів і католиків на евхаристію (перетворення хліба і вина на Тіло і Кров Христові). Церква розцінила це твердження як єретичне і осудила Бруно. Як бачимо, все це надто далеко від “боротьби релігії з наукою...”

Що стосується Галілея, то його астрономічні відкриття (чотирьох супутників Юпітера, фаз Венери, гір і долин на Місяці тощо) були дуже прихильно зустрінуті в Римі і там підтверджені. Але Галілей не вмів бути толерантним і підтримувати добрі стосунки з іншими вченими. Так, спочатку він посперечався з ученим-єзуїтом **Христофором Шейнером** щодо того, хто з них першим відкрив плями на Сонці. Згодом він різко виступив проти архієпископа-домініканця **Марка де Домініста** щодо причини припливів і відпливів на Землі (а помилявся він, Галілей). Нарешті, він слова папи **Урбана VIII** – “всемогутній Бог міг досягати своєї мети нескінченною множиною шляхів, а тому не слід позбавляти Його вибору” і “оскільки ще немає переконливих доказів про рух Землі, то не слід робити категоричні висновки щодо вчення Коперника” – у своїй книзі вклав в уста “простака”, який своєї думки не має, а лише підтакує іншим. Загалом створилося враження, нібито Галілей підтримує ідеї Бруно щодо згаданого об’єднання Англії і Франції проти Іспанії. Тому й було продемонстровано: “людина, яка висловлює такі погляди, покарана...”

Заради справедливості треба, однак, відмітити, що в 1616 р. інквізиція визнала вчення про рух Землі “безглуздим, фальшивим з філософської точки зору і єретичним за формою, бо воно суперечить Святому Письму”. Що книга Коперника тоді була “затримана до виправлення”, а “Діалоги” Галілея було включено в “Індекс заборонених книг” і вилучено їх звідти у 1835 р. Але відмітимо й те, що в цьому акті суду над Галілеєм, оскільки це стосується астрономії, була особиста помилка суддів. Бо ж ніякого особливого послання папи або соборного рішення не лише в справі Галілея, а й взагалі щодо правильності чи помилковості системи Коперника з боку Церкви ніколи не було. Тому, як кажуть, рішення суддів не було обов’язковим для християнської совісті. Бо ж питання про рух Землі чи її нерухомість – не богословське, а чисто наукове. І щодо цього як представники науки, так і представники Церкви були на рівні знань своєї епохи.

Напевне, акт засудження Галілея вразив тих, хто був його свідком. Проте історія науки не дає підстав стверджувати, нібито він залякав учених Європи. Бо ж ті, хто міг сказати і зробити щось нове в питанні законів світобудови, передовсім такі титани праці, як Кеплер і Ньютон, вчинили це без будь-яких вагань. І, як знаємо, ніхто їм у цьому не перешкодив (щоправда, жили й творили вони в протестантських країнах, але розмірковування на тему “що було б, якби...” недоречні).

③ Отже, чому найвидатніші вчені двісті, сто років тому і тепер вважали і вважають за необхідне декларувати свою віру в Творця світу? Чому вони не бояться того, що їх буде залічено до “попівських підспівувачів”, до мракобісів і невігласів, які, мовляв, так і не усвідомили того, що “наука несумісна з релігією”?

Для цього є принаймні дві причини. Перша. Досліджуючи світ у всій його красі, вчений буквально не може не висловити своє захоплення ним і свою радість від споглядання цієї досконалості у складності. Вдумаймося хоча б в ось ці слова: “Дякую Тобі, Творче мій і Боже, за те, що дозволяєш мені дивуватися з Твоїх творінь і любити їх” (**Й.Кеплер**), “Прогрес астрономії помножує в наших душах хвалу Богові” (**Г.Галілей**). А ще: “Я бачив слід Божий у його творінні, і що за сила скрізь, що за мудрість, що за невимовна досконалисть!” (**К.Лінней**), “Чим більше я вивчаю природу, тим більше зростає моє здивування й остовпіння перед ділами Творця” (**Луї Пастер**). Як це перекликається зі словами **апостола Павла**: “Бо Його невидиме.., власне його вічна сила й Божество, думанням про твори стає видиме” (Рим. 1: 20).

І друга. Набувши певного життєвого досвіду, вчений, річ ясна, усвідомлює те, що цей світ “у злі лежить” (1 Ів. 5: 19). Що далеко не кожна людина в ньому прагне “народитися згори” та підійматися “від звіра до неба” (**Василій Великий**). Що багатьох роз’їдають і пригнічують сумніви і такій людині легко стати на злочинний шлях і загинути. Тож, усвідомлюючи роль релігії як надійного засобу виховання моральності, учений намагається не підштовхувати отих “простих і недосвідчених, які мов діти”, до втрати ними віри. Тим самим – не помножувати зло в світі. Тим більше, що й сказано: “Хто спокусить одне з цих малих, що вірять, то краще б такому було, коли б жорно млинове на шию йому почепити, та й кинути в море!” (Мр. 9: 42).

Так, секуляризований світ і в минулому, і тепер ставився до віруючого вченого зі здивуванням і зневагою. Однак, знаючи собі ціну, вчений найменше хвилювався тим, назвуть чи ні його мракобісом або ж попівським підспівувачем (саме так одного разу влучно висловився **Альберт Ейнштейн**).

④ На жаль, широка громадськість мало що знає, наскільки за останні сто років змінилися уявлення про те, що насправді може наука і що їй не під силу. Про це влучно сказано у книжці французького філософа **Жакліни Рюс**

“Поступ сучасних ідей” (К., 1998): “В кінці ХХ ст. наука опинилася в полоні радикальної невизначеності, у стані подвійної непевності: по-перше, розпалися абсолютні основи, так дорогі вченим ХІХ ст., а по-друге, наука помчала до обрїю знань, який безперервно віддаляється, і тій гонитві немає кінця”. В іншому місці зауважено, що “минуле... більше не освітлює майбутнього, і людські дух змушений посуватися вперед у темряві”. І ми бачимо “краєвид, завалений руїнами: це кінець переможного розуму з його урочистим походом абсолютів... Основи й усталені істини, на яких стояла наша наука, нині вибухнули й розлетілися на друзки...”

Нинішнє безсилля науки щодо з’ясування першооснов буття у свій спосіб визнав у 1986 р. видатний англійський математик **Джеймс Лайтхіл**. Він в офіційній заяві від імені своїх колег вибачився за те, що “упродовж трьох століть освічену публіку вводили в оману апологією детермінізму, заснованого на системі Ньютона, тоді як можна вважати доведеним, принаймні з 1960 р., що цей детермінізм є помилковою позицією”. Якраз у 60-х роках ХХ ст. закладено основи нової науки – **синергетики**, науки про самоорганізацію, тобто про “самовільне” виникнення (“самопородження”) нових якостей у тій чи іншій системі, що, як вважають, має революційне значення для розуміння навколишнього світу. Один з її творців, бельгійський фізик, лауреат Нобелівської премії **Ілля Пригожин** у праці “Філософія нестабільності” (ж. Вопр. филос., ч. 6, 1991) зазначив: “світ, в якому живемо, –нестабільний”, а тому, зокрема, “маємо відмовитися навіть від мрії про вичерпне знання... Навіть якщо можна знати початкові умови, то майбутнє залишається принципово непередбаченим... Реальність взагалі не контрольована в смислі, який був проголошений попередньою наукою”. У статті ж “Природа, наука і нова раціональність” (“Філософія и жизнь”, ч.7, 1991, с.32) він же зазначив: “Ми були жертвами спотвореної картини науки”!

Конкретно астрономи у ХХ ст. виявили, що наша Галактика – лише одна зі ста мільярдів таких же зоряних систем, які вже тепер досяжні для вивчення. Що цей світ галактик розширюється. За останні 20 років розроблено теорію **інфляційного Всесвіту** – уявлення, за яким вкрай велика кількість речовини, потрібної для подальшого формування цих галактик, спочатку є “прихованою” у фізичному вакуумі, пронизаному “творчим” силовим полем. Уся ж ця маса речовини стає реальністю лише на певному етапі різкого роздування (інфляції) початкової мікроскопічної комірочки, її поява обумовлена переходами частинок із “можливого” (віртуального) стану в реальний якраз завдяки наявності силового поля, що “надає” частинкам цю реальну масу. З теорії випливає, що буквально за декілька мікроскопічних часток секунди ця “комірочка” внаслідок роздування досягла фантастично великих розмірів і зазнала поділу на окремі всесвіти – **домени**, які взаємно відгороджені особливими стінками. У кожному домені мав би бути свій “набір” фізичних сталих – швидкості світла, сталої гравітації тощо.

Головне, однак, в іншому. Дослідження особливостей взаємного руху близьких і найдалших галактик виявляє таку дивовижну річ. Усіма можливими в астрономії методами вчені реєструють усього 0,5% наявної в доступному для спостережень Всесвіті речовини. Ще близько 3,5% може становити “звичайна, але невітна (холодна) речовина”, як ось згаслі зорі. Далі, 26% – це невідома “екзотична темна матерія”, властивості якої взагалі невідомі. Особливості ж розширення Всесвіту (виявлене прискорення руху найдалших галактик) можна пояснити проявом певної “темної енергії”, концентрація якої відповідає масі 70%. Отже, ми живемо у світі, якого лише 1/200 частину здатні дослідити. Це як би встановити 200 свічок, з яких запалено одну, і здалека “досліджувати цю систему”.

5 Все ще залишаються без відповідей і найголовніші питання **біології**. Так, зокрема, невідомо, де зберігається і як реалізовується “архітектурний план” побудови організму як цілого та його окремих систем. Невідомим є принцип роботи “координаційного центру” клітини, який керує її спеціалізацією, тобто визначає – бути їй гемоглобіном чи кератином тощо. “Перебирання” усіх можливих варіантів, скажімо, “тексту спадковості” вимагає як надзвичайно великої кількості частинок (яка значно перевищує їхнє число в усьому спостережуваному Всесвіті), так і фантастично великих проміжків часу. Однак і “блочно-ієрархічне удосконалення” генетичного тексту не розв’язує проблему, як би цього не бажали деякі дослідники. Бо як “сліпо-глухо-німа” природа не може створити красу, так вона не може творити й кодувати в молекулах ДНК дивовижно складну інформацію, завдяки самореалізації якої можливе як життя певного організму, так і його відтворення в наступних поколіннях.

У 1996 р. 53 провідних учених США (серед них – 24 лауреати Нобелівських премій з біології, хімії й фізики) опублікували книгу “Ми віруємо”, в якій виразно проголосили свою віру в Творця світу. На підставі сучасних наукових даних вони підкреслили, що виявлена упорядкованість та узгодженість в будові людини і Всесвіту приводить вченого до віри в Творця. Автори цілковито розвінчали теорію Дарвіна про походження людини від спільного з мавпою предка за відсутністю “перехідних форм”.

Тож логічним є те, що в сучасному підручнику “Загальна біологія” для Х-ХІ класів **М.С.Кучеренка та ін.** (К., Генеза, 2000) прямо зазначено, що “питання про суть життя не вирішене і донині”, що “багато видатних вчених-біологів були глибоко віруючими” (в т.ч. Ч.Дарвін та І.Павлов; що “довести правильність абіогенезу не вдалося” (тобто виявити можливість зародження живого з неживого, де проміжною ланкою мали б бути структури типу “коацерватів Опаріна”). Вказано на безсилля палеонтології, тобто визнано відсутність “чорновиків еволюції”, які засвідчили б існування в минулому “побічних”, “непридатних до виживання” форм життя, що мали б з’являтися

внаслідок “випадкових мутацій”. До речі, і вчення Дарвіна тут названо вже не теорією, а всього лише гіпотезою!

6 Так, у вчених завжди були (і є сьогодні) “знайдені з досліджень природи” вагомі аргументи для підкріплення своєї віри в Творця. Як також був і є обов’язок про цю віру заявляти вголос – заради примноження добра у світі!

Автор цих рядків від початку 90-х років зі все зростаючою тривогою сприймав окремі “побічні явища нашого духовного відродження”, як ось формування “багатоконфесійності” в Україні. Адже в окремих селах траплялися і сутички, і справжні релігійні війни, а все це послаблює і руйнує фундамент нашої, так вимріяної державності. Тож, як астроном вважав (і вважаю дотепер) своїм обов’язком нагадувати всім, що наша планета – усього лише макове зерно у безкрайньому Всесвіті. Що в цій страхітливій безодні (як простору, так і часу) астрономи вже виявили сотню мільярдів інших галактик, у кожній з яких налічується від 50 до 300 мільярдів зір. І що “там”, у цій безодні, напевне, є сотні мільйонів таких же земель, як наша. Що на багатьох із них, напевне, живуть “такі ж, як і ми, істоти”, обдаровані розумом і певними талантами. Що їх, як і нас, Творець покликав до життя, щоб усі здали певний екзамен, очевидно, передусім, на гідність. Що, очевидно, найповніша правда про нашого Творця – у словах, які відчитує священник під час літургії, коли хор співає “Достойно і праведно є...”: “Бо Ти Бог Несказаний, Недовідомий, Невидимий, Незбагнений і Всюдисущий... Ти з небуття нас до існування привів...” Щоправда, надто вже часто трапляється нам можливість переконатися у справедливості слів **Людвіга Ван Бетховена**: “Коли людина хоче бути сліпою, то ніяке світло їй не допоможе!”

2. БАЧИТИ ДОБРО В ДОБРИ (про концепцію освіти в Україні)

Однією з найголовніших турбот кожного народу, якщо лише він задумується над своїм майбутнім, є фізичне, психічне і моральне здоров'я його наступних поколінь. І, отже, тут неминуче впливає питання: якою має бути ота, кажучи словами **К.Ушинського**, “провідна ідея освіти, яким повинен бути той цілеспрямований процес фізичного, інтелектуального і морального формування людської особистості, завдяки якому в учнів вироблялися б такі якості, як любов до батьківщини, гуманність, працьовитість, правдивість, почуття відповідальності, дисциплінованість, естетичне почуття, тверда воля і твердий характер”.

Увесь пройдений людством шлях доводить нам, що основним стрижнем, завдяки якому формується людська особистість, може бути лише вся сукупність ідеалів, що їх визначила й оберігає упродовж віків релігія. Це констатуємо особливо тепер, не зважаючи та всі тенденції секуляризму в Європі й Америці, на всі досягнення науки, яка нібито “доводила свою несумісність з релігією”, не зважаючи, зрештою, на проголошену “потребу повторної евангелізації” згаданих регіонів планети. Що більше, цей же історичний досвід переконує нас, що якраз релігія була (і є) тим стабілізуючим фактором, завдяки якому зростає і помножується добробут суспільства, як це засвідчують хоча б ось ці декілька висловлювань:

Платон (350 р. до н.е.): “Незнання Бога є для держави найбільшим лихом, і хто підриває релігію, підриває разом з тим і основи суспільства... Віки, які найбільше прославилися своєю релігією, були найбагатші геніями”.

Джордж Вашингтон (1732-1779), перший президент США: “Віра, релігія і моральність – це необхідні підпори усякого добробуту і ладу. Не є приятелем вітчизни той, хто підкопує оті стовпи людського щастя”.

Семен Франк (1877-1950), російський філософ: “Епохи віри завжди є епохами творчості, приливу нових сил, а епохи невірства – епохами занепаду, зубожіння і застою”.

То ж, думаючи про завтрашній день нашої Держави, про майбуття свого народу, маємо святий обов'язок допомогти кожній українській дитині, кожному юнакові і дівчині усвідомити, що:

1. Всі ми, весь навколишній світ, з'явилися з волі Всемогутнього Творця, в існуванні Якого переконуємось, як тільки починаємо задумуватися над складністю будови кожної живої істоти, навіть найпростішої, над неймовірною концентрацією інформації в мікроскопічному шматочку речовини – в клітині. Адже там, у складних молекулах ДНК (дизоксирибонуклеїнової кислоти) **закодовано** всі повні і конкретні дані про ту чи іншу живу істоту, про її загальний вигляд, про будову її окремих органів (зокрема, як вони мають розвиватися з моменту народження) та про

всі її системи життєзабезпечення. Усе це “записане” усього чотирма “літерами” в молекулі ДНК. І тим дивовижнішою є “самозабезпеченість” зчитування цієї інформації (**транскрипція**) та її переклад (**трансляція**) на іншу мову, без чого була б неможливою побудова наперед визначених білкових сполук. І маємо визнати: де і як “записано” всі тонкощі будови організму в цілому, тонкощі взаємного розташування його окремих органів – про все це наука сьогодні ще нічого сказати не в змозі, ця “проблема **формогенезу**” зовсім не з'ясована. Тому нікчемно жалюгідними здаються сьогодні недавні оптимістичні заяви деяких учених, нібито наука у своїх пошуках першопричин буття “не потребує ідеї Бога”.

2. Що Творець вивів на сцену світової історії сотні різних народів, щоб кожен з них зіграв на ній свою певну роль, Щоб, очевидно, збагатив скарбницю вселюдської духовної культури чимось своїм, неповторним, на що лише він, цей народ, отримав певний талант і покликання. Що, отже, сприяння розвитку того чи іншого народу – це співдіяння з Творцем у реалізації його задуму. І, Навпаки, – намагання обмежити духовний (і фізичний) розвиток наряду є важким гріхом супроти свого Творця. Що ж стосується конкретно нашого національного життя, то, перефразовуючи одного єврейського учителя, скажемо: на Страшному Суді Творець запитав кожного українця: “Чому ти в поті чола свого не орав свою ниву, чому не засівав її і на ній не збирав урожай? Чому тягнуло тебе на ниву чужу – примножувати не своє, а чуже добро?”

3. Що завданням людини на цій землі є зростати духовно, підійматися “від звіра до неба” (**св. Василій Великий**). Що наш Творець очікує від кожного з нас, щоб ми реалізували себе, належно використали дані кожному з нас таланти. Кажучи словами того ж єврейського учителя, на Страшному Суді наш Творець не запитав: “Чому ти не став Ейнштейном чи Веделем. Айвазовським чи Шевченком?” Ні. Він запитав “Чому ти не став Степаном чи Іваном, чи Миколою?”, тобто тим, ким ти сам мав стати, використовуючи обдарування, що їх Він дав кожному з нас. Отже, маємо донести до кожної дитини, до кожного юнака і дівчини, що **є вічна шкала цінностей, з якою, співставляючи все, усвідомлюємо, що є в нашому житті речі першої ваги – стати передовсім гідними дітьми Божими, і речі другорядні, менш важливі**. Що попри притаманне сучасності ледве не всезагальне, серед усіх прошарків і поколінь, устремління до якнайповнішого задоволення усіх своїх потреб і, навіть примх, маємо пам'ятати: **людина починається там, де вона проявляє самообмеження, і найвищою мірою виявляє себе у самозреченні**.

4. Що за найдосконалішою з релігійних систем – християнством – людині для її злету вгору, як два крила для птаха, дано дві найголовніші заповіді: 1) люби свого Творця і 2) люби свого ближнього. Однак, зосередження лише на одній з них призводило до викривлення всього духовного життя людини. Так, надмірна “любов до Бога і служіння Йому”

(умертвлювання свого тіла і намагання перебувати в сталому молитовному екстазі) проявилася на Сході в ненависті до світу, в презирстві до культури, в намаганні перетворити увесь світ на монастир. У цьому, як стверджував відомий філософ **Дмитро Мережковський** (1866-1941), проявився історичний гріх християнства: воно (це стосується головним чином Сходу) надовго зреклося життя, і таке світосприймання гальмувало розвиток науки, духовної та матеріальної культури взагалі, звідси й хронічна економічна відсталість Сходу порівняно з Заходом. Тим часом, людина повинна турбуватися не лише про спасіння своєї душі, а й про хліб для своїх ближніх. Бо ж стверджено: **хліб для себе – це проблема матеріальна, але хліб для ближнього – проблема духовна**, розв'язувати яку і означає (значною мірою) виконувати згадану другу заповідь. Річ ясна, тут мається на увазі найрізноманітніша допомога своєму ближньому, в особі якого “християнин повинен бачити образ Христа”.

5. Що кожен з нас повинен (зобов'язаний навіть), усвідомлюючи себе і своє високе покликання, “залишати батька і матір свою”, долати свою дитячість і переймати на свої плечі певні обов'язки та відповідальність, проявляючи творчу ініціативу, твердість характеру і волі. Звичайно, багатьом з нас дуже важко, і не лише фізично, а й морально. Особливо, коли дивишся на цей навколишній хаос та аморальність, зокрема, багатьох можновладців. Але ж (і це ми мусимо усвідомити) всупереч тенденціям світового розвитку, економіку “в нас” будовано всупереч логіці, внаслідок чого продуктивність праці (а вона була, є і буде визначальною рисою економічного життя суспільства) була в п'ять разів нижчою, ніж на Заході чи в Японії. І тепер важко було здійснити стрибок із далекого минулого в завтрашню планету. То ж, ми бачимо, як навколо “один дуріє з жиру, інший дичавіє від злиднів, одного губить багатство, іншого крайня бідність перетворює в машину” (**К.Ушинський**). Маємо думати, що ці крайнощі з часом будуть здолані, як це є сьогодні в передових країнах Заходу. Але сьогодні ми не повинні насміятися над “ковбасним синдромом”, якщо поруч і згадують “світле минуле”. Бо ж ще **св. Тома** 700 років тому підкреслив – “Щоб людина була добродісною, їй потрібен хоча б мінімум достатку”. А прецінь, навколо нас – тисячі людей, які живуть за гранню вбогості! Та, попри все, маємо допомогти кожній дитині усвідомити, що ми тут не просто заробітчани. Допомогти, узявши за приклад хоча б відому легенду про будівництво знаменитого Шартрського собору, що недалеко Парижа у Франції. Тоді поблизу доріжки, якою робітники тачками возили цеглу на його будову, зупинився перехожий і запитав декількох чоловіків підряд: “Що ти робиш?” Один зі злістю відповів: “Хіба не бачиш? Мучуся, цеглу вожу”. Другий сказав: “Заробляю на хліб собі і своїй сім'ї”. А третій гордо промовив: “Я будую собор!”. Творець наш хоче, щоб ми, кожен зокрема, чесною працею (“у поті чола”) продовжували тут

Його справу. Щоб будували Царство Боже кожен у своїй душі і *Собор* наших душ як спільнот, націй і народів, що їх Він вивів на арену світової історії...

То ж, вимагаючи, щоб навколо нас запанував закон, однаковий для всіх – від прибиральниці до Президента, маємо всі думати про те, що і ми будемо Собор – нашу Державу, в якій збудеться одвічне прагнення українців: найповніше реалізувати задум Творця про них, про кожного з нас. Не щоб хизуватися перед іншими народами, мовляв, ми кращі за них (до цього ми навряд чи доростемо). Але щоб поставити велетенську крапку над “нашим вічним скиглінням” (**Дм.Донцов**). Щоб не вдарили болем оті розпачливі слова **Івана Франка**: “*Народе мій... Від сорому, який нащадків пізніх палитиме, заснути я не можу. Бо ж ти людським презирством, ніби струпом вкритий!*”

Невже тобі на таблицях залізних записано в сусідів бути зноєм?.. Невже тобі лиш не судилось діло, що б виявило твоїх сил безмірність?”

Маємо домогтися, щоб ці слова з “Прологу” до поеми “Мойсей” вкарбувалися на все життя в серцях кожної української дитини. Щоб вона знала сказане римським філософом **Сенекою** майже 2000 років тому: “Найбільше лихо у світі – брак сорому”. А найбільшим тепер для нас соромом є те, що, отримавши від свого Творця найкращі у світі землі, ми все ж залишасмося на них жебраками. І навколишній світ вказує на нас пальцями: “Ось, як не треба жити”...

Тому й так потрібне самоусвідомлення кожної нашої дитини, як невдовзі співучасника осмисленого будівництва гідного для всіх життя.

6. Що, нарешті, якраз у невтомній праці для добра, не стільки особистого, скільки своїх ближніх, і знаходить своє щастя кожна людина, тоді як погоня за всілякими насолодами (і це знав ще великий філософ **Сократ** близько 2500 років тому) лише спустошує душу. І тут-то, звичайно, кожного з нас хвилює питання: чому в світі так часто верх бере зло? Роздуми над ним подекуди приводять до сумнівів щодо існування Бога-Творця такого недосконалого світу. Маємо довести до усвідомлення кожною дитиною, що відповіді на це “питання Іова” не існує, не дав її прямо і Христос (точніше – дав Своїм особистим прикладом, підкорившись стражданню). І, кажучи словами о. Івана Оринського, кожен із нас має право, а то й обов'язок уникати та віддаляти від себе страждання й продовжувати своє життя якнайбільше. Але якщо Божою волею є те, чого нам не уникнути, то ми повинні приймати його з довірою до свого Творця. Бо “хрест не є остаточним словом, бо хресна дорога не закінчується в гробі, а постає світлом воскресіння...”

Маємо з розумінням сприйняти і ось ці слова відомого проповідника **В.Гресма**: “Страждання – доля усіх людей. Людина не шукає в житті страждання, воно приходить само... Коли минають вітри страждань, ми вже інші, ніж до страждань. Людина може пізнати, що таке страждання лише

тоді, коли сама пройде через, нього. Часто, лише оглядаючись назад, ми починаємо розуміти смисл і цінність страждання. Чи зауважували ви таку закономірність, що ті, хто виявив великий вплив на суспільство, страждали більше за інших? Страждання розкриває приховані глибини характеру і звільнює невідомі сили... Люди, які проходять життям, не заторкнуті печалю і болем, бувають поверхові у своїх поглядах. Страждання, наче розпушують ґрунт нашої душі, розкривають у ній глибини, які дають більше сили для досягнення мети. Лише глибоко скопана земля може принести багатий урожай”.

Такою, очевидно, має бути наша провідна ідея освіти: виховання людини, що почуває себе дитиною Божою, особистістю, яка сповнена поваги до інших народів з їх мовами, віруваннями і звичаями, але яка розуміє своє покликання: зростати духовно і допомагати в цьому іншим, не жалкуючи для них праці і щедрості своєї душі, яка, врешті-решт, сміливо долає життєві труднощі, але і терпляче сприймає удари долі. Знаючи, що з нею завжди і скрізь її Творець, джерело її сил, її опора і надія.

До всього цього варто додати наступне:

1. Переймаючись проблемою виховання нашої зміни, маємо, слідом за видатним австрійським ученим **Віктором Франклем** (який три роки пробув у гітлерівських концтаборах, зокрема, в Освенцімі), взяти до уваги, що більшість населення в розвинутих країнах світу (також і в Україні) живе в містах, через що складені упродовж багатьох століть традиції руйнуються і зникають, універсальні ж цінності, зформовані релігією, занепадають. Що тому все більше людей (особливо при втраті сталого місця роботи) охоплюються почуттям безцільності і порожнечі, інакше – потрапляють у стан екзистенціального вакууму, переживають напади розчарування, нудьги (нездатності виявляти зацікавлення чимось) та апатії (нездатності проявляти ініціативу), для молоді ж це стає викликом освіти. То ж передовсім слід мати всебічно осмислену програму впровадження у школі, по радіо і телебаченню найбагатших культурних надбань нашої минувшини (не опускаючись при цьому до вульгарної “шароварщини”). За нашим найглибшим переконанням, чудодійним євшан-зіллям, здатним збудити від летаргічного сну українську душу, є наша хорова пісня, яку, на превеликий жаль, так рідко чуємо.

2. Маємо усвідомити, що навчити дитину жити певними цінностями є дуже важко і майже неможливо передати їй почуття смислу життя. Що успіх буває лише у випадку, коли діти буквально від коліски бачать навколо себе особисті приклади відданості чесній праці, істині, науці, коли вони на кожному кроці стикаються зі щирими проявами добра і співпереживання, коли, врешті-решт, вони бачать, що найтрагічніші обставини життя людини може перетворити в тріумф (адже, як стверджує **В.Франкл**, навіть у концтаборі багато приречених, здолавши страх смерті, зуміли йти в газові камери з гордо піднятою головою!). У нашій же конкретній ситуації

передовсім влада має демонструвати зразки моральності, і вона ж повинна на гарматний постріл не допускати до навчальних та виховних закладів людей, які могли б убивати в юних душах добрі пориви і світлі мрії.

Бо, повторимось, основне завдання освіти тепер не в тому, щоб “задовольнитися передачею традицій і знань, а щоб удосконалювати здатність, яка дає людині можливість знаходити унікальні смисли, не заторкнуті розпадом універсальних цінностей” (**В.Франкл**). І оскільки людина відшукує ці смисли, прислухаючись до голосу своєї совісті, то маємо робити все для того, щоб вона в наших юнаків і дівчат зріла живою, ясною і точною.

3. Допомагаючи кожній українській дитині усвідомити, що увесь навколишній світ разом з нами з’явився з волі Всемогутнього Творця, ми повинні розвіювати її сумніви щодо цього передовсім в ось цих двох площинах. По-перше, немає і не може бути відповіді на питання “звідки ж взявся Бог?”, яке так часто з іронією ставлять атеїсти. Маємо пояснити, що позиція “на це питання відповіді немає” відома в науці як **теорема Геделя** (1931р.): “Ні одна система не може бути пізнаною до кінця зсередини – поза зв’язком з іншими системами вищого порядку”. Тобто – неможливо вичерпно описати світ, в якому живе людина, зокрема описати причину появи й існування Всесвіту, не вийшовши за його межі. А це нам не дано (принаймні до смерті кожного!).

І друге, не менш важливе, ми повинні чітко відрізнити такі дві різні речі: є Бог – Творець світу, і є люди, які щось стверджують про Нього. Деякі з цих людей часто спекулюють на цій ідеї, навіть зловживають нею. Маємо усвідомити, що такі сумні (злочинні!) факти не повинні гасити віру в нашого Творця. Його задум щодо кожного з нас, як і міра Його терпеливості – незбагненні!

Зокрема, не можна миритися з тим, що подекуди “ветерани атеїстичного виховання” і сьогодні ведуть свою руйнівну роботу, хизуються своїм “матеріалістичним світоглядом” та далі повторюють оті заявлені і зовсім брехливі трафарети на кшталт: “наука несумісна з релігією” та “наука перебуває в стані неперервної боротьби з релігією”, що “матеріальний світ безконечний у просторі і вічний у часі, що в ньому діють закони збереження маси та енергії, а тому матерія не може бути створена і не може зникнути”. На противагу їм ми повинні вказувати дітям справжній стан речей:

1) “протистояння науки і релігії” є насправді міфом, вигадкою (просто брехнею) і, за невеликим винятком, в усі часи видатні вчені були (і є тепер) глибоко віруючими (тим часом, коли б твердження атеїстів було правдою, то відколи існує наука, усі вчені мали б бути атеїстами!);

2) сучасна наука (космологія в поєднанні з фізикою елементарних частинок) переконливо довела: наш Всесвіт виник близько 15 млрд. років тому в буквальному розумінні з нічого, як про це і сказано у Святому Письмі

(2 Мак. 7:28), – роздуваючись та розширюючись з мікроскопічної комірочки, “порожньої, але пронизаної Творчим Силовим Полем”, а поява там згодом речовини, що з неї зформувалося все, аж ніяк не суперечить законам збереження маси та енергії (повні – як маса, так і енергія в кожний момент часу у Всесвіті рівні нулеві!). Тим самим повалено цю важливу “підвалину матеріалістичного світогляду”;

3) зазнав краху і дарвінізм, який вважали найголовнішою опорою атеїзму, не змігши на підтвердження своїх постулатів подати жодних переконливих доказів. Адже так звана “еволюція завдяки мутаціям і природному добору” виявилася безпорадною, наприклад, при поясненні неоднакового числа хромосом у клітинах різних організмів (так, у шимпанзе їх 48, а в людини – 46 і т.д.); не виявлено “перехідних форм” (“чорновиків еволюції”); не розкрито проблеми інстинкту, складного органу і симбіозу. А, головне, дарвінізм не пояснив, яким чином виникло “живе з неживого” і як “сліпа природа” змогла концентрувати таку величезну інформацію у невеличких комірках-клітинах!

4. Ми повинні допомогти тим, хто вчиться, і тим, хто навчає, якнайшвидше зрозуміти: значну шкоду самоусвідомленню людей завдав і все ще завдає редуціонізм – концепція, за якою вищі форми буття можуть бути зведені до комбінації нижчих (як ось: “людина – це комп’ютер” або ж “людина – не більше як біохімічний механізм” тощо) Гнітючим прикладом редуціонізму є тепер повсюдно пропаговані ідеї австрійського психіатра **Зігмунда Фрейда** (1856-1939), за яким над людиною, наче фатум, владарюють психічні конфлікти неусвідомлених устремлінь до насолод (так зване лібіді), а всі психічні стани, всі дії людини, зрештою всі історичні події та суспільні явища тлумачаться саме як прояв неусвідомлених, передовсім сексуальних, нахилів. Тим часом сучасна антропологія виділяє в людині три рівні – тілесний, душевний і духовний. З першим рівнем співвідноситься (досліджує його) біологія, з другим – психологія, однак людина **як така** перебуває в третьому, вищому рівні – в ноосфері (грец. “ноос” – розум).

Для пояснення цієї ситуації використовують геометричну аналогію (вона, як і взяті нижче в лапки слова, належить **В. Франклеві**) Піднятий вертикально над площиною циліндр (склянка з водою) проектується на неї у формі кола (круга), проекція ж на бічну стінку є прямокутником, Обидві ці фігури – замкнуті. А тим часом згадана посудина є відкритою! Висновок тут, з урахуванням цієї аналогії, такий: безглуздо застосовувати особливості людського буття, розглядаючи самі по собі його проекції, на біологічний та психологічний рівні. Бо ж у першому випадку людина відображається як замкнута система фізіологічних рефлексів, тоді як у другому – замкнута система психологічних реакцій. Виявити ж специфічно людське можна у вищому вимірі, вимірі специфічно людських проявів. Саме тут з’ясовується, що бути людиною – значить “виходити за межі самої себе”, “бути відкритою

світові”, “завжди бути спрямованою на щось чи на когось”, віддаватися справі, якій людина себе присвятила, або людині, яку вона любить, чи Богові, котрому вона служить”.

Так з’ясовується, що людина (і, отже, кожен з тих, хто сьогодні за учнівським чи студентським столом!) не може бути без мети свого життя, без мети, яка саме надає її життю смисл. Сам же цей смисл знаходиться у зовнішньому світі. Тому-то “фрейдівський принцип задоволення є провідним для малої дитини”, тоді як “устремління до смислу життя стає провідним правилом поведінки зрілої особистості”. І як виявляється – “сильна орієнтація на смисл сприяє збереженню не лише фізичного, а й психічного здоров’я”, продовжує людині її життя!

У теперішній час перебудови суспільного життя, в час повсюдних проявів справді звірячих, хижацьких інстинктів з боку багатьох, скажемо так, наших одноплемінників, напевне, цінним буде ось це спостереження **В.Франкля** (з книги “Людина у пошуках смислу”). Для людини дуже важливо мати націленість на якийсь момент майбутнього (для нас, можливо, у формі: “Це випробування сьогодні для мене є дуже важким, але з Божою поміччю ми через три – п’ять років таки станемо на ноги і перестанемо дивувати світ своєю убогістю”). Ця націленість на майбутнє створює людині духовну опору, що здатна захистити її “від руйнівної дії сил соціального оточення, які змінюють її характер”, ця опора здатна утримати людину від морального падіння, від деградації (В.Франкль не в останню чергу залишився живим тому, що наперекір усьому бачив себе у майбутньому; ідучи на роботу голодний, вимучений, з обмороженими руками і ногами, він уявляв себе за університетською кафедрою, де він перед студентами аналізує прояви психічних переживань людиною жахів концтабору...).

Окрім того, для нас усіх надзвичайно важливим є усвідомлення руйнівної ролі пияцтва, що вже багато років процвітає в Україні! Усвідомлення молоддю убивчої ролі наркотиків, що в цьому – прояв втечі від життя. Бо алкоголь чи наркотик, даючи відчуття тимчасового задоволення (на отому нижчому рівні) і забуття певних життєвих проблем, аж ніяк їх не розв’язує! Важливо усвідомити ще й таке. Керуючись у своєму повсякденному житті розумом, дарованим Творцем кожному з нас, маємо з довір’ям до Нього сприймати випробування долі. Не намагатися “перехитрити” її, зокрема вдаючись до усяких ворожіннь на зразок гороскопів, що так поширюються тепер. Бо ж ученими на підставі багатьох тисяч фактів доведено: гороскопи якщо і справджуються, то лише випадково. Тим часом люди, які “обумовлюють їхніми вказівками кожен свій крок”, перебувають через це у стані безперервного напруження, і тим самим отруюють та вкорочують собі життя (за даними учених США, ті, хто гороскопами взагалі не цікавиться, живуть в середньому на п’ять років довше!). Водночас світ знає протилежне, буквально незбагненне розумом явище: санітарки (а це як

правило, монахині), котрі добровільно працюють у лепразоріях, доглядаючи хворих на страхітливую хворобу – проказу, уникають зараження! Ми все ж знаємо, чому це так. Бо вони йдуть на цю роботу, натхненні почуттям безмірної любові до ближнього, з найглибшим усвідомленням, що він – брат у Христі, і виконують свій добровільно прийнятий обов'язок розкуто, здавшись цілком на ласку Божу!

5. Осмисливши сказане вище про співвідношення психологічного і “справді людського” (неологічного), зможемо критично і безбоязно читати такі “перлини”, як твердження **З.Фройда** нібито релігія – це “ілюзія, що заважає людині досягнути зрілості й незалежності”, інші його примітивізми на зразок “релігія зводиться до загальнолюдського неврозу” чи “релігійні феномени не можна зрозуміти інакше як за зразком добре нам відомих невротичних симптомів індивідуума, як повернення давно забутих, багатозначних подій в історії людської сім’ї”. Як і ось це його безглузде твердження: “Коли хтось запитує про смисл чи цінності життя – то він хворий”. Бо молода людина якраз має право (навіть зобов’язана!) шукати цей смисл! І вже одне те, що вона шукає цей смисл, є її досягненням. Єдине, чого вона при цьому потребує – терпіння “у собі” та щирої, чесною і розумною допомоги від інших.

Як тут не згадати афоризм, складений австрійським письменником **Францем Верфелем**: “Спрага – найкращий доказ того, що вода існує”, інакше: коли б у світі, у нашому житті не було смислу, то людина не задумувалася б над ним, не шукала б його!

На щастя, всупереч деяким захисникам (апологетам) християнства, Церквою було прийнято заклик **св. Северина Боеція** (бл. 480 -524): “Там, де це можливе, поєднуй віру з розумом”. Якраз осмисливши згадані вище наукові дані, можемо з цілковитою байдужістю читати і ось ці слова **З.Фройда** (у книжці “Мойсей та монотеїзм”) про апостола **Павла**, який нібито “крупинку істини не міг охопити інакше як у маячно-маніакальному одязі...” Прочитати, знизати зневажливо плечима і залишитися (стати) щирими християнами.

▲ ▲ ▲

Підсумовуючи все сказане, мусимо, за словами **М.Гоголя**, навчитися і навчати “бачити добро в добрі”. Тобто – виробляти тверде переконання в тому, що устремління до нашого Творця як найбільшого Добра є справою у найвищій мірі доброю. Бо це Добро вказує людині шлях, рухаючись по якому вона зростає духовно, стає **людиною**. Бо воно наповнює все людське життя глибоким смислом, дає людині силу і змогу реалізувати своє покликання. Кожному з нас залишається лише, зазираючи в глибини своєї душі, з’ясовувати повсякчасно: чи утримуюся я на отому вищому рівні і чи не опускаюся вниз – зі сфери духовного рівня у сферу чуттєвого?

3. ПРО НАШЕ МІСЦЕ У СВІТІ

(фрагменти з книги **І.А.Климишин, О.І.Климишин “Збагнути світ і себе в ньому”, Івано-Франківськ, Гостинець, 2001, 2004).**

3.1. Узявшись за плуг – ори!

Усі ми – зі свого дитинства. Як знаємо, природа не терпить порожнечі. І там, де послаблюються зусилля батьків і школи – ввести дитину у світ *краси, добра і правди*, посилюється руйнівна роль вулиць і підвалів.

За свідченнями психологів, визначальними і вирішальними у справі виховання є перші шість-вісім років життя дитини. Якраз тоді в неї закріплюються звички, формуються риси поведінки й почуттів, моральні установки – розуміння “доброго” і “злого”. Саме в ці роки в її характері закладаються позитивні і негативні якості. Як зауважив **Т. Карсич** (“Принципи, над якими варто подумати”, 1996 р.), “не слід особливо надіятися на те, що ваші діти згодом під впливом релігійного виховання зміняться”. А тому “починайте їх виховувати з найбільш раннього віку”, оскільки, як про це свідчить статистика злочинів серед неповнолітніх, “сім’я послуху і непослуху, здорового настрою розуму і почуттів, поваги і неповаги до інших, сіється в дитячій свідомості з дуже ніжного віку”. Не випадково ж повчає мудрий **Соломон**: “Наставляй юнака на початку шляху його, і він не зверне з нього, навіть коли постаріє” (Прип. 22:6).

Тож неминуче постає питання: а якою є атмосфера в сім’ї, де формуються розум і почуття дитини, її особистість в цілому? Чи панують там чистота і любов, ввічливість і взаємна повага, чи дбають батько й мати дитини про свою честь і гідність? Чи є вони для неї – щодня, щогодини і в *цілому* – належним прикладом? Питання, отже, в тому, чи усвідомили двоє молодих людей, який важкий обов’язок вони взяли на себе, утворюючи сім’ю. Заздалегідь готуймо їх (а вони – самі себе) до цього!

На жаль, нерідкими є випадки, коли одне або й обоє батьків не подають доброго прикладу, найчастіше – через пияцтво. І тут дитина повинна якомога раніше усвідомити, що це для неї своєрідне випробування, занадто, може, ранній, але – екзамен. На стійкість, на людяність. Адже може прийти час, і батько (мати) щиро розкається! Тому повсякчасно слід поводитися з усією терплячістю і любов’ю так, щоб цей момент не був затьмарений спогадами про “мою різкість і нестриманість”.

Іншим випробуванням є сирітство. Але й тут зауважено: *діти, які залишалися без батьків*, часто ставали видатними особистостями. Хіба не підтвердженням цього є те, що сиротами були М. Коперник, Й. Кеплер, І. Ньютон?.. Дитина змалку перебирає на себе відповідальність за своє життя, за будівництво себе як *Людини*, гідної цього імені...

Як важливо пам'ятати сказане філософом **Артуром Шопенгауером** (1788–1860): “Для щастя людського життя найістотнішим є те, що людина має *в собі самій*”. А має вона те, що винесла зі свого дитинства!

В наш час значна частина батьків є невіруючими. І їм, і учням потрібні логічні розмірковування, як про це свідчать і вчителі Церкви. Нагадаємо хоча б ось ці слова св. **Августина**: “Віра, якщо вона не продумана, не є ніякою вірою, вона не має вартості”. І ще: “Ми не могли б взагалі вірувати, якби не мали розуму”. Те ж заявив перед європейськими вченими у 1983 р. Папа **Іван Павло II**: “Віра, будучи прийняттям надприродної правди і дійсності, вимагає думки, розуму, пошуку, одним словом – пізнання”.

Добиваймося того, щоб наші радіо- і телекомпанії щонеділі вранці давали принаймні годинні передачі нашої української хорової (зокрема церковної) пісні. Адже даремно колись **Павло Тичина** сказав: “Без музики в Україні революцію не зробити”. Наша хорова пісня – це те євшан-зілля, яке здатне пробудити у найзачерствілішій душі почуття своєї приналежності і тугу за все ще не здійсненим ідеалом – стати народом, на який з подивом задивляється світ. Прислухаймося і до сказаного нашим філософом **Миколою Шлемкевичем**, що “найбільша духовна революція в Україні, її християнізація відбулася під впливом співу”!

Обов'язок кожного – стати собою! На всі часи і для кожного сказано це: “Жоден з тих, хто поклав руку свою на плуг і озирається назад, не є гідним Царства Божого” (Лк. 9:62).

Декому важко збагнути слова Євангелія – чому це сказав Христос: “Я прийшов розлучити сина з батьком...” (Мт. 10:35). Але тут прихований глибокий смисл, що його розкрив філософ **Е.Фромм**. У цих словах – заклик до кожної людини: “*Усвідом себе, своє високе покликання, здолай свою дитячість і перебирай на себе певні обов'язки та відповідальність!*” Тобто, *підростаючи, учися долати труднощі, а дозрівши – не бійся їх. І, узявшись за чепіги плуга, не озирайся назад. Ори свою ниву, засівай її і збирай урожай...*”

Ми з'являємось на світ з волі Небесного Отця, хоча й завдяки батькам. Тому аж ніяк не сміємо дорікати їм. Святе Письмо суворо попереджає: “*Горе тому, хто каже батькові: навіщо ти мене сплотив. Або матері: навіщо ти мене породила*” (Іс. 45:10). Він вивів нас у цей світ, напевне, *щоб ми прожили своє життя гідно, щоб попрацювали чесно, щоб, врешті-решт, тим самим склали тут своєрідний екзамен.*

Услід за одним філософом кожен з нас мав би розмірковувати так: “На Страшному Суді наш Творець не запитає мене, чому я не став Ейнштейном, Веделем чи Шевченком. Ні, Він запитає мене, чому я не став Степаном (Іваном, Миколою...), тобто тим, ким мене назвали і *ким я повинен був стати, використовуючи всі обдарування*, що їх Він мені дав. А я мав *стати самим собою, Його гідною дитиною...*”

Продовжуючи ці ж розмірковування, кожна віруюча людина повинна сказати собі: “Творець не запитає мене, чому я не став гідним німцем (французом, японцем). Ні, Він запитає, *чому я не став гідним українцем, чому я не засівав свою ниву своїм потом і не йшов її жати. Чому не докладав своїх зусиль у праці, щоб з нас не сміялися інші народи, мовляв, “ось як не треба жити”...*”

“Ставка Паскаля”. “Не озиратися” – це передусім не сумніватися у своїй вірі, у переконанні, що Бог – Творець світу – існує. Певним чином може допомогти в цьому розмірковування, що відоме як **“ставка Паскаля”**. Ось слова цього французького філософа: “...між нами і Богом – безконечність хаосу. Ідесь тут, на краю цієї безконечності, йде гра: що випаде – орел чи решка... Не грати не можна, хочете ви чи не хочете, ви вже втягнуті в цю історію... Якщо ви поставите на орла, тобто на Бога, то, вигравши, ви отримаєте все, якщо програєте – не втратите нічого...”

Справді, визнавши тезу “Бог є” і заплативши відносно невелику ціну (усунувши зі свого серця ненависть до людей, відмовившись від певних надмірностей у житті, аморальних розваг, пияцтва), вже тут і сьогодні людина отримує фізичне і психічне здоров'я. А після смерті – вічне щастя спілкування з Богом. У протилежному випадку (приймавши тезу “Бога немає”) людина має сумнівний виграш у вигляді “свободи від забобонів”, свободу вживати горілку і наркотики, свободу сексуальну. Але і ціна тут висока: відсутність смислу життя, страх смерті, важкі похмілля, венеричні хвороби. Після смерті ж таку людину чекає вічна загибель, тобто трагедія, що її не окуплять ніякі задоволення цього світу.

Як бачимо, навіть при однакових імовірностях “за” і “проти” єдино розумним є прийняти той погляд, який надає життю людини сенс, цінність і мету. Тобто – “за”. Тим паче, що до цього схилиють згадані вже аргументи, передусім космологічний і телеологічний.

Узявшись будувати – не озирайся. Звичайно, зрідка озирнутися необхідно. Щоб зіставити хоча б, як далеко ми піднялися вгору на шляху нашого духовного зростання. Щоб збагнути, як колись цим же шляхом, але в інших історичних умовах йшли наші діди і прадіди. Щоб зорієнтуватися, наскільки ми випереджаємо наших сусідів (чи відстаємо від них). Сказав же колись **Аристотель**: “Все пізнається в порівнянні...”

Перед нами – Біблія, Святе Письмо, писане для всіх часів і народів. У ньому кожен знайде для себе і повчання, і пересторогу. Одна з них є актуальною для нас сьогодні: про врятування Лота, а водночас – про перетворення його дружини на соляний стовп...

У Біблії (Бут. 19:26) розповідається, що через важкі гріхи Содом і Гоморри Господь вирішив покарати їх мешканців. Праведного ж Лота, його

жінку і двох дочок Ангели Божі вивели за місто. Кожному з них було сказано: “Рятуй свою душу – не озирайся позад себе...” Однак “жінка його, Лотова, озирнулася... і стала стовпом соляним!”

Можна висловити різні (повчальні для нас) припущення, чому ця нещасна жінка озирнулася. Можливо, в її серці раптово з’явився спогад про свою найкращу сусідку. Можливо, її пройняв жаль – “я ж її вже більше не побачу”. Але ж *тут йдеться про стійкість у доброму, про активне протистояння злу, навіть про самопожертву заради цього* (таким є оповідання Біблії про Лота). Тим часом особа, яку згадала дружина Лота, таких устремлінь не мала, навпаки – сприяла торжеству зла. Та, може, і самій дружині Лота це зло не було цілком осоружним. Можливо, ті чи інші форми зла вона подумки “приміряла на себе”. Тому й озирнулася, тому й не змогла піти з сім’єю дорогою добра...

Як знаємо, “Царство Боже всередині нас” (Лк. 17:21). Бо ж це “праведність, мир і радість у Святому Дусі” (Рим. 14:17), отже – це особливий стан душі, відчуття щастя і гармонії, повної єдності з Творцем. І *цього* Царства не є гідним той, хто “поклав руку свою на плуг і озирається”. А це той, хто, маючи чітке уявлення про добро і зло, нібито узявся множити добро й протистояти злу, орати й засівати добро, але сумнівається: “важко, холодно, самотньо, дощ січе...” І – роздумує: “а чи ж то правда, що Бог є, он той зранку до вечора твердить, що Бога немає, і йому не всох язик; то навіщо мені...” Тож і не буде така людина мати миру в душі своїй, не матиме радості в серці...

Ідеал Антуана де Сент-Екзюпері. Будь-яке будівництво, навіть найзвичайнісінької споруди, здійснюється за певним проектом. Будівництво ж “Царства Божого всередині нас” неможливе без певного ідеалу. І будівничий (а це – кожен із нас), узявшись до праці, не повинен мати жодного сумніву в тому, що цей ідеал величний і що він повинен бути втілений в життя.

Такий ідеал, маючи на увазі християнську цивілізацію, і змалював нам французький письменник **Антуан де Сент-Екзюпері** (1900–1944): “Моя цивілізація заснована на культурі Людини... Століттями моя цивілізація бачила в людині Бога... В людині вшановували Бога. Люди були братами у Бозі. Це відображення Бога в людині надавало невід’ємної гідності кожному... Споглядання Бога робило людей рівними, рівними в Бозі. І ця рівність мала ясний смисл. Це була... рівність прав Бога в особистостях. Звідси... повага людей до інших людей. Учений повинен був виявити повагу навіть вантажникові, бо в особі вантажника він засвідчував повагу Богові, Чий послом був і вантажник. Якою б не була цінність одного і незначущість іншого, жодна людина не могла претендувати на те, щоб перетворити іншу на раба... Посла не принижують... Таким чином, любов до Бога створювала

між людьми благородні відносини – все звершувалося на високому рівні між послами, а не між особистостями.

Мені зрозуміле походження братерства між людьми. Люди були братами в Бозі.

Мені зрозуміле значення милосердя, яке проповідували мені. Милосердя понад особу служило Богові. Воно було даниною Богові, якою б не була нікчемність особи. Таке милосердя не принижувало того, кому воно було вигідним, не обплутувало його кайданами вдячності, бо адресувалося не йому, а Богові. І, навпаки, ніколи милосердя не було даниною поваги посередності, глупоті чи невігластву. Обов’язок лікаря перед самим собою був ризикувати життям, доглядаючи за найнікчемнішим зачумленим. Він слугував Богові. Лікаря не принижувало те, що він проведе безсонну ніч біля ліжка злодія.

Мені зрозумілим є глибокий смисл смирення, яке ставилося в обов’язок особі. Воно зовсім не принижувало її. Воно вивищувало її і просвітлювало відносно своєї ролі Посла. Так само, як воно змушувало її вшановувати Бога і в самій особі – стати вісником Бога на шляху до Бога. Смирення змушувало її до самозабуття, щоб звеличитися. Бо коли особа впоюється своїм власним значенням, шлях неминуче заводить у глухий кут.

Моя цивілізація, спадкоємиця Бога, проповідувала також самоповагу, тобто повагу до Людини, яка здолала саму себе.

І, нарешті, мені зрозуміло, чому любов до Бога зробила людей відповідальними один за одного і перетворила для них Надію на доблесть. Бо, зробивши кожного Послом того ж Бога, в руки кожного вона цим віддала долю всіх. Ніхто не мав права на відчай, бо він був виразником чогось, що перевершувало його самого. Відчай ставав запереченням Бога в собі...

Моя цивілізація, спадкоємиця Бога, зробила кожного відповідальним за всіх людей і всіх відповідальними за кожного... [Однак] гуманізм узяв намір проповідувати Людину словом, а не ділом...”

Так, це ідеал. Бо дійсність фактично ніколи не була такою прекрасною. Але яким щасливим був письменник, яким щасливим є кожен, хто зберігає в своєму серці такий високий ідеал і звіряє з ним усі свої дії і помисли. Та... не озирається назад – “бо, може, даремно ору...”

Іван Франко: розуміння ним свого обов’язку. Ухилятися від обов’язку “перти плуг поперед себе” декому допомагає пошук “орієнтирів” та “точки відліку” *по горизонталі* – серед знайомих, близьких чи просто “відомих” людей: “а цей он такий”, “а ця і те не так, і це не як треба”, “то чому я маю бути інакший?”... Але ж вони дивляться на нас (на Тебе, Миколо, на Тебе, Галинко) і з нас хочуть взяти зразок для наслідування! То що – зачароване коло? *Ні!* Бо ж кожен може звести очі вгору: це там є вірець – *на вертикалі!* Це – Ісус Христос з Його, як людини, мудростю, скромністю,

довготерпеливістю і всеохопною любов'ю до всіх втомлених і струджених (Мт. 11:28). На Нього маємо “рівнятися”, з Нього брати приклад – завжди.

Водночас, звичайно, маємо належно оцінювати та вшановувати наших дідів, батьків, старших братів і сестер за їхню часто самовіддану й жертвовну працю у всіх царинах життя. Ось слова з Енцикліки Папи Івана **Павла II** “Звершуючи труд” (1981 р.): “...людина своєю працею бере участь у діянні Бога навіть тоді, коли виконує найбуденніші справи”!

Вшановуймо ж наших Трударів, зокрема тих, хто примножує наші духовні скарби – письменників і поетів, художників і композиторів, особливо пам'ять тих, кого вже серед нас немає. Цікавмося їхнім життям, особливо тим, як вони долали життєві труднощі й розчарування, як втамовували болі й муки своїх душ, своїх сердець. Один із них – наш Каменярь, **Іван Франко**. Багато рядків із його творів кличуть до нашого сумління (як-ось “Пролог” до поеми “Мойсей”). Але особливої уваги заслуговує ось цей його своєрідний нам заповіт:

“...не люблю русинів. Так мало знайшов я серед них справжніх характерів, а так багато дріб'язковості, вузького егоїзму, двосудності й пихи, що справді не знаю, за що мав би їх любити... Признаюсь у ще більшому гріху: навіть нашої Русі не люблю так і в такій мірі, як це роблять патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для цього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато я бачив світу, щоби запевняти, що ніде немає такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства і волі, щоб не відчувати, як мало в історії Русі прикладів справжнього громадянського духа, справжньої самопожертви, справжньої любові. Ні, любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи, може, маю любити Русь як расу – цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізномоднішого сорту? Чи, може, маю любити світлу будучину тієї Русі, коли тої будучини не знаю і для світлості її не бачу ніяких основ?”

Коли ж, незважаючи на те, почуваю себе русином і по змозі й силі своїй працюю на Русі, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причини сентиментальної натури. До цього примушує мене почуття собачого обов'язку. Як син селянина-русина, вигодований чорнимселянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю обов'язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука, щоб я міг видряпатися на висоту, де світло ясніє, де волі чутно дух і вселюдські ідеали зоріють. Мій руський патріотизм – то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу тихо проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не

можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням...”

3.2. Хліб для ближнього – справа духовна.

Релігія – скріплюючий стрижень життя народів. Це – слова **Миколи Бердяєва**: “Хліб для себе – це проблема матеріальна, але хліб для ближнього – проблема духовна...” А отже, значною мірою – релігійна! Багато людей, і то в цілому світі, вважають релігію приватною справою. Що це зовсім не так, нас переко-нує саме життя, осмислене хоча б декількома відомими особистостями:

Сократ (469–399 до н.е.), давньогрецький філософ: “Наймудріші і найсильніші народи є водночас найбільш релігійними”.

Цицерон (106–43 до н. е.), давньоримський філософ і письменник: “Все рухається вперед релігією”.

Історія людських спільнот довела, що без релігії, без Бога життя людей втрачає свій глибинний смисл, вартість і мету. Людина без Бога позбавлена імпульсів до творчої праці. Тим часом ця наполеглива праця мала б бути відповіддю кожного на заклик Творця, звернений безпосередньо до нього...

Так, у минулому релігія відігравала надзвичайно важливу роль у житті окремих народів і цілих держав. Вона була засобом збереження соціальних зв'язків, історичного обличчя народу, скріплюючим стрижнем його життя, вона, зрештою, була суттю душі того чи іншого народу. Тому особливої уваги заслуговують ось ці слова російського вченого **Ігоря Шафаревича**: “[Більшість етнографів] згодні з тим, що основною причиною вимирання примітивних народів при їх зіткненні з сучасною цивілізацією було не фізичне винищення їх європейцями, не заразні хвороби, спиртні напої, а зруйнування їхнього духовного світу, релігії і ритуалів, які прив'язували їх до життя”! Ця важлива роль релігії, попри все, зберігається і сьогодні.

Марнотратне господарювання безбожників. Тут доречно згадати висновок, зроблений близько 90 років тому німецьким філософом **Максом Вебером** (1864–1920) про те, що в розвитку західноєвропейського індустріального господарства велику роль відіграло глибоке релігійне переконання – “усі мої зусилля є моїм святим обов'язком перед Творцем” – кожного з активних, скажемо так, творців суспільних матеріальних структур, кожного з організаторів виробництва.

І, навпаки, напевне, лише безбожницьке суспільство могло допускати страхітливе марнотратство. Адже, скажімо, як про це повідомляла газета “Известия” (28 листопада 1989 р.), в СРСР “щорічні втрати від безгосподарності сягають 600 млрд. крб., тоді як повні прямі матеріальні втрати за всю Велику Вітчизняну війну становили 679 млрд. крб.”! Наприкінці 80-х років громадськість дізналася і про те, що продуктивність

праці в промисловості в СРСР була в чотири, а в сільському господарстві – в десять разів нижчою, ніж за кордоном. І про те, що експлуатація “тут” була ледве не в чотири рази більшою, ніж “там”. Тому й “сталося те, що сталося”... – розвал великої і, здавалося б, могутньої держави.

На превеликий жаль, століттями над нашою землею царював великий гріх: “на найкращих у світі чорноземах люди ледве не регулярно клацали від голоду зубами” (про жахіття 1932–1933 рр. тут не йдеться...). Причину цього розкрив, зокрема, **В. Селюнін** у змістовній праці “Истоки” (М., 1990 р.): Общинне володіння землею, яке увів Іван Грозний, підрізувало крила енергійним, укріплювало понуру та убогу рівність, проте було зручним і для самодержавства, і для соціалістів. Але ось результат такого господарювання: середня врожайність пшениці з гектара у Росії в 1911–1915 рр. – 6,3 центнера, тоді як в Англії та Німеччині (на їхніх то землях!) – 20,3 ц, тобто утричі більша. Жита в Росії – 7,6 ц/га, у Німеччині – 16,7 ц/га (див. зб. “Мы и планета”, М., 1985 р.). Спадкоємцями общини стали колгоспи і радгоспи. І – та ж картина. Як засвідчила “Большая Советская Энциклопедия” (т. 24, ч. I); за 1965–1974 рр. врожайність зернових зросла з 6,7 до 11,7 ц/га. Та ні, врожайність була таки більша, але чи не третина пропадала ще на полі, далі немало – в елеваторах...

Але ці числа, особливо з дореволюційних часів, змушують задуматися: чого треба було селянинові на початку ХХ ст. в Росії? Він вітав революцію, бо та обіцяла йому землю. Насправді ж йому потрібна була культура землеробства, потрібна була освіта. Освіта!!!

Церква і соціальне питання. Наприкінці ХVІІІ ст. розпочалася *індустріальна революція*. І селяни масово покидають свої вбогі оселі, йдуть у місто і там на фабриках в неймовірно важких умовах працюють по 14–16 годин за мізерну плату. І заради справедливості слід сказати, що в середовищі Католицької Церкви знайшлося чимало особистостей, які своєю діяльністю намагалися покращити це тяжке становище як прямою матеріальною допомогою робітникам, так і формуванням відповідних моральних норм, зважаючи на вимоги нової економічної системи. Створюються лікарні і школи для бідних, організуються “товариства молодих підмайстрів”, з’являються католицькі профспілки, кооперативи, проводяться католицькі конгреси в багатьох країнах Європи. Єпископи багатьох країн виступали з пастирськими листами, посланнями і проповідями на соціальні теми. Однак, як зауважив (1991 р.) **о. Іван Музичка**, “Церква не мовчала, хоч її голосу слухало мале число людей, а захоплення марксизмом ширилось, неначе вогонь серед сухого лісу...” У вступі до “Маніфесту” (1848 р.) **Карл Маркс** проголосив, що Європою бродить привид комунізму!

У 1891 р. з’явилася енцикліка “Нові часи” (*Rerum Novarum*) **Папи Лева ХІІІ**, якою Католицька Церква розпочала докладати зусиль щодо певного

вирішення соціального питання. У Вступі “Мотиви Енцикліки” наголошено: “Тому що після усунення в минулому столітті корпорацій ремісників, фахів... робітництво помалу залишалось саме, ставало безборонним, один на один з нелюдськістю панів і жадібністю власників. Зросла пажерливість, захланність, а лихварство, що стільки разів було засуджене Церквою, продовжує своє існування під іншим забарвленням. Додамо ще сюди монополію продукції і торгівлі, які досягли вже такого ступеня, що жменька багатіїв накинута на численну кількість пролетарів ярмо, яке не відрізняється від невільничого”.

Було вказано на те, що для вирішення соціального питання “соціалізм – це фальшивий засіб”: “Соціалісти, розпалюючи заздрість (убогих до багатих), вважають, що для усунення прірви між ними потрібно знищити приватну власність... Але цей напрямок не розв’яже суперечностей, навпаки – принесе шкоду самим робітникам. Окрім того, такий погляд на речі є несправедливий, оскільки порушує права законних власників...” Відносини ж між суспільними класами повинні будуватися на справедливості, а обов’язком капіталістів і власників має бути: “не уважати робітників невільниками; шанувати в них гідність людської особи”, [бо] “в багатстві розрізняється законне володіння і законне вживання”. [І коли запитуємо] “як маємо вживати такі добра, Церква устами св. Томи без вагання відповідає: “під тим поглядом людина не повинна посідати зовнішні добра як власні, але як спільні, в такий спосіб, що легко може уділити іншим, хто потребує”.

Декілька важливих документів з робітничого питання проголошені Римськими Архієреями і в ХХ ст. Своєрідним підсумком тут стала Енцикліка **Папи Івана Павла ІІ** “Сотий рік” (*Centesimum annus*) від 1991 р. У ній, зокрема, підкреслено, що наприкінці ХІХ ст. “Вселенський Архієрей, а разом з ним і Церква, як і спільнота мирян, опинилися в суспільстві, поділеному конфліктом, причому таким жорстоким і нелюдям, що не підкорявся жодним правилам і нормам поведінки. Це був конфлікт між капіталом і працею...” Цей конфлікт “протиставляв майже як “вовків” людину людині, аж до рівнів фізичного існування одних і надмірного багатства інших.

Непочута пересторога авторів збірника “Віхи”. Так, суспільна нерівність, що часто зводиться буквально до різноманітних форм рабства (фізичного чи духовного), не може не викликати протесту! Для подолання цього можна розглядати два шляхи.

Перший – це заклик до морального самовдосконалення кожного члена суспільства і передусім тих, в чиїх руках влада і долі тисяч, мільйонів людей. З жалем доводиться констатувати, що цей шлях менш ефективний, ніж годилося б, беручи до уваги високі християнські ідеали. *Другий* шлях – усунення гнобителів та експлуататорів за допомогою насильства. Своє логічне завершення таке розуміння історії отримало в ідеї побудови на Землі

суспільства, в якому не було б жодної експлуатації людини людиною, де всі були б рівні, всі були б щасливі. А що реальний світ не такий, і він, як визнаємо, створений Богом, то звідси й заперечення самого Творця такого *недосконалого світу*. І, як висловився **Семен Франк** в “Єресі утопізму” (1946 р.), людина бере на себе справу влаштування світу на нових праведних основах. Або, як сказав інший російський філософ **Сергій Булгаков** (1871–1944), “людина ставить тут себе на місце Провидіння і в собі бачить свого спасителя”.

“Унормувати” відносини між працедавцями і робітниками в Росії взялася не Церква, а “революційна інтелігенція”. І ось що їй пророкував ще в 1909 р. **С. Булгаков** у статті “Героїзм і подвижництво”, яка була опублікована у збірнику “Віхи”: “Герой, який ставить себе у роль Провидіння, завдяки цій духовній узурпації приписує собі і більшу відповідальність, ніж може нести, і більші завдання, ніж людині доступні... Через відсутність ідеалу особистості, точніше, його викривлення, все, що стосується релігійної культури особи, її вироблення, дисципліни, неминуче залишається в інтелігенції у певному занедбанні. В неї відсутні ті абсолютні норми і цінності, які для цієї культури необхідні і які даються лише в релігії. І передусім відсутнє поняття гріха, настільки, що слово гріх звучить для інтелігентського вуха так же дико, як і смирення... Вона увірувала разом з Руссо і усім просвітництвом, що природна людина добра за своєю природою, що вчення про первородний гріх... є забобним міфом, який не має нічого відповідного у моральному досвіді. Тому взагалі ніякої особливої турботи про культуру особистості, про так зване жалюгідне самоудосконалення бути не може і не повинно, а вся енергія цілком має бути витрачена на боротьбу за покращання середовища. Оголошуючи особистість всеціло його продуктом, цій же особистості і пропонують покращувати це середовище, як барону Мюнхаузену, який витягнув себе за волосся з болота... Перед російською інтелігенцією – важкий шлях перевиховання особистості, на якому немає стрибків, немає катаклізмів, де перемагає самодисципліна”.

Згодом його земляк **А. Біломорський** скаже: “Моральне самоудосконалення людини є... єдиним засобом для встановлення справедливого соціального ладу. Боротьба одних соціальних груп проти інших без цієї умови – лише змінює попередні групи гнобителів новими, аніскільки не знижуючи несправедливості та пригнічення”.

Пошук “дороги до храму”. Чим закінчилася ота інтелігентська спроба побудувати суспільство “на нових праведних основах” і без Бога, ота спроба міфом літературного походження – вже відомо. Пролито море крові, а з кісток невинно замордованих можна б насипати еверести. Економіка усупільнена – вкрай неефективна. Держава займалася проблемою побудови раю на землі, тоді як завжди і скрізь її турботою має бути одне: щоб земне

існування людей не перетворилося на пекло. І ось тепер йде повільна перебудова, повернення до нормальних економічних відносин. І – до Бога!

Справді, як висловився наприкінці 80-х років письменник **Чингіз Айтматов**, на шляху без Бога суспільство успіхів не знайшло. І люди, які пішли цим шляхом, забули, що таке гріх, розучилися аналізувати свої вчинки і думки, відучилися каятися у своїх провинах, а це ж – одне з великих досягнень людського духу. Після демонстрації (ще за часів СРСР) кінофільму “Покаяння” крилатим стало запитання: “Яка вулиця веде до храму?” Тобто – де отой шлях до правди і добра, яким треба йти кожному. На це питання російський публіцист **Ігор Золотускін** тоді й відповів так: ця вулиця проходить через душу кожного з нас, і отой храм – храм добра, правди, совісті і любові – кожен повинен будувати у своїй душі, вимітаючи звідти зло і брехню, які там вгніздилися і руйнують її. Без цієї праці над своїм зростанням, без отого самовдосконалення, духовного і морального, неможливі ніякі зміни у житті суспільства. Люди, духовно сліпі, можуть на найкращих у світі чорноземах сидіти з простягнутою рукою, злобно кліпаючи очима і клацаючи від голоду зубами. А в наш час – ще й розмахуючи атомними бомбами...

3.3. Прогрес і... секуляризація.

В “Одіссеї” **Гомера** (VIII ст. до н.е.) є такий епізод: наблизившись до невідомого острова, Одісей наказав своїм товаришам по морській мандрівці: “Придивіться, чи мешканці цього острова вшановують богів. Якщо так, то вони добрі і благородні люди. Якщо ні – вони є дикими і жорстокими”.

Безперечно, звичаї людей, зокрема європейців, сьогодні істотно відрізняються від тих, якими вони були три тисячі років тому, бо й спосіб життя в них зовсім інакший. З іншого ж боку, жакіття 20-го століття (дві світові війни, Освенцім і ГУЛАГ, зрештою – виснажлива щоденна конкуренція на ринку праці) і в нашому, начебто вже давно християнізованому світі виявляють суміш благородства й дикунства, доброти і жорстокості. Нічого дивного: сьогодні цей світ у своїй основі таки мало християнський, мало пройнятий релігійними ідеалами, їх заступив абстрактний гуманізм...

Не випадково Католицька Церква проголосила необхідність “нової евангелізації”, нового походу до сердець мільйонів людей. Треба поспішати! Бо ж сьогодні, як це влучно зауважив американський математик **Норберт Вінер** (1894–1964), “людина настільки змінила середовище проживання, що тепер, щоб вижити в ньому, вона повинна змінити себе”. В який бік змінити? Відповідь очевидна: у бік більшої відповідальності за весь світ, у бік співстраждання зі “знедоленими і відкинутими”, яких у цьому світі так багато, загалом – у той бік, де виразно звучать заповіді християнської любові.

Про це чи не найкраще сказав англійський філософ (здається – атеїст!) **Бертран Рассел** (1872–1970): “Є деякі речі, в яких має потребу наше століття і яких йому слід уникати. Наше століття потребує співчуття, передусім воно потребує мужньої надії та імпульсу, щоб створити її. І в корені речей – дуже проста і старомодна річ, настільки проста, що я майже соромлюся назвати її, побоююся насмішки, з якою розумні циніки зустрінуть мої слова. Це – любов, християнська любов або співчуття. Якщо ви відчуваєте її, у вас є мета існування, керівництво для дії, основа для мужності, владна необхідність для інтелектуальної чесності”.

Особливо драматичним є становище молоді, яка лише розпочинає свій життєвий шлях: їй буває дуже важко знайти своє місце поруч з іншими членами суспільства (відсоток безробітних в європейських країнах досить високий). І трапилося так, що жодна з трьох віток Христової Церкви не подала молоді ефективну і своєчасну допомогу. Тому й з’явилися різноманітні напіврелігійні чи псевдорелігійні угруповання, які зваблюють молодь, обіцяючи їй відповіді на всі болючі для неї питання. Тому й чуємо оті зневажливі репліки типу “Релігія – це рекет” (**Дж. Рутерфорд**, другий з черги керівник єговістів) або ж “Коли хтось хоче зробити мільйон доларів, то найкращий шлях – це заснувати нову релігію” (**Л. Хаббард**, засновник “Церкви сайєнтології”).

І як ніколи раніше, саме нам, в Україні, необхідне усвідомлення того, що без духовної злагоди, без моральної єдності народу нас усіх може чекати падіння в небуття...

Стадії розвитку суспільства. Що таке людська історія? Чи це усього лише безглузде чергування імен і подій, чи в ній є певний (нехай і прихований) смисл? І наскільки визначальним є те, що одні з отих творців історії є віруючими, релігійними, інші ж – невіруючими, безбожниками?

Однозначних відповідей на ці питання немає. І це не дивно. Бо ж їх можна конкретизувати по-різному. Скажімо, так: чи є прогрес в урізноманітненні матеріальних благ та в удосконаленні технологій? Але й інакше: яким є моральний смисл історії, зокрема, чи відбувається безперервне зростання людяності, чи, навпаки, людство просувається до занепаду і деградації?

Якщо мовиться про прогрес людства в удосконаленні технологій та урізноманітненні матеріальних благ, то він незаперечний. За якихось чотири тисячі років людина здолала відстань від кременевої сокири до всезнаючого комп’ютера (який до того ж живиться прирученою енергією атома), від примітивного дикунського способу життя в печері до найвибагливіших дарів нинішньої цивілізації.

Отож, з цієї точки зору у розвитку людського суспільства сьогодні прийнято виділяти три стадії: 1) **доіндустріальну** (інакше – “традиційну”),

аграрну), 2) **індустріальну** і 3) **постіндустріальну** (інакше – інформаційну). З’ясовано, що на кожній зі згаданих стадій життя людей, їх стиль мислення, системи цінностей (їх ідеологія) були різними.

Так, на аграрній стадії (а це – звична для нас “епоха феодалізму” і попередня щодо неї, до VI ст. н.е. – рабовласницька) від перших століть християнства і до епохи Відродження, тобто принаймні до XII ст., в Європі безроздільно панував християнський *теоцентричний* світогляд.

Орієнтовно з XII ст. завдяки зміцненню міст, де саме тоді інтенсивно розвивали й урізноманітнювали ремесла, посиленню торговельних зв’язків Європи з Азією, зрештою – завдяки безпосередньому знайомству європейців з Близьким Сходом (хрестові походи) в європейських містах з’являються паростки того, що в подальшому отримало назву світської культури. У багатьох містах Європи організовано університети (у XV ст. їх було вже понад 60). Саме з цього часу розпочалася епоха повільної, але неухильної *секуляризації* – поступового витіснення релігійних ідей із суспільної свідомості та громадського життя.

В часи Відродження (XIII–XVI ст.) світогляд людей стає *антропоцентричним*: центральною фігурою системи філософських знань стає *Людина* з її творчими можливостями і функціями. Як стверджують історики-атеїсти, “у цей час виникає *гуманізм*, а його діячі, зламавши духовну диктатуру Церкви, створили новий раціональний, життєрадісний світогляд”.

Ще пізніше, з XVII ст., верх бере філософія Нового часу – *біцентристська* (так звана буржуазна філософія). Першою з головних ідей тут є *вільне громадянське суспільство*, що значною мірою була логічним завершенням розпочатої **Мартином Лютером** (1483–1546) Реформації. Зокрема, один із її творців – **Жан Кальвін** (1509–1564) твердив: кожен віруючий повинен думати, що він є Божим вибранцем і своєю працею на життєвій ниві він має довести цю вибраність. Як стверджував **Макс Вебер**, саме це глибоке релігійне переконання кожного, скажемо так, з активних творців суспільних матеріальних структур (їхнє самоусвідомлення: “усі мої зусилля – це мій святий обов’язок перед моїм Творцем”) зіграло чи не вирішальну роль у побудові в Західній Європі індустріального господарства, у досягненні тієї стадії розвитку, яку названо капіталістичною. Другою головною ідеєю філософії Нового часу стала безмежна віра в науку – *гносеоцентризм*, віра в те, що саме наука вирішить усі проблеми людства. На неї покладали особливі надії щодо розумної організації суспільного життя.

У XX ст. до цих двох “системотворчих принципів” долучився третій – *гедонізм* (від грецьк. “*гедоне*” – насолода), чи інакше – *консумізм* (від англ. “*консюм*” – споживати). Погоня за матеріальним успіхом, за насолодами життя (і те, і друге часто – у найпримітивнішому розумінні) привела до повного духовного зубожіння людей. А підсумок є невтішним. Бо “західний” спосіб життя є таким же матеріалістичним, атеїстичним за своєю суттю, як і в

нас, на руїнах безбожницького режиму. І там, і тут, всупереч заповіді “Не створи собі ідола” (Вих. 20:4) “матеріальний успіх” став справжнім ідолом...

Інформаційна стадія сьогодні є вже домінуючою на Заході. Зокрема, у США тих, кого звать “голубими комірцями”, тобто “робітничим класом”, налічується усього близько 17% від усієї кількості працездатних. Ще 3% – це ті, хто працює в сільському господарстві. А близько 80% працездатних людей зайняті у сфері обслуговування, багато хто з них отримує платню за те, що виробляє, зберігає і передає ту чи іншу інформацію.

І стабільність суспільства забезпечується сьогодні не армією (і Церквою, як це було на першій стадії), не промислово-фінансовими корпораціями (як в індустріальній стадії)! Тепер вирішальними є інтелект, освіта людей, їх високий фаховий рівень. А отже, найголовнішу роль у наш час відіграють університети!

Немає сумніву, що в цьому ж напрямі буде розвиватися і Україна. Але поки що можемо лише побідкатися на свою вбогість: у 1959 р. в Україні відносно число високоосвічених фахівців становило 1% усього її населення, у 1989 р. – 10%. Тим часом Японія увійшла у ХХІ ст. чи не зі 100-відсотковою вищою освітою своїх громадян.

Проблема: роль Бога в історії. Сміслові історії надають певне теологічне, біблійне тлумачення. Зокрема, протоієрей **Сергій Антимінсов** (брош. “Про богослов'я прот. О. Меня”. М., 1993) пише: “ще ...важливо відмітити, що Сам Бог спрямовує людську історію, але не силою, а узгоджуючи це з волею людською, не ігноруючи, а враховуючи моральний стан людства. І ось ця думка безперервно підкреслюється авторами Біблії – успіхи і падіння людського суспільства, процвітання і загибель народів залежали від їхнього морального стану – від того, наскільки вони сягають успіхів у добрі або, навпаки, занурюються у зло”. З аналізу ж тексту о. О.Меня випливає, що він здійснив спробу “провести ідею так званого морального прогресу в історії. Показати, що одночасно з нагромадженням наукових і технічних знань в людстві удосконалюються і “моральні уявлення”. Наскільки ця ідея суперечить Біблії, навряд чи й варто говорити”.

Дещо ширше, а головне, маючи на увазі нинішню ситуацію “на Заході”, цю ж проблему обговорив о. дякон **Андрій Кураєв** у статті “Важке сходження” (ж. “Новый мир”, ч. 6 за 1993 р.). Зокрема, читаємо: “Гедоністична Європа нового часу зробила з релігії Розп'яття привід для “почуття глибокого задоволення”: “ти лише визнай, що за тебе борг вже заплачено, і продовжуй твій бізнес, бо місце на Небесах тобі вже готове”. Чи може бути більша підміна? І чи не є це усього лише видача вже не окремої, як бувало в католиків, а тотальної індульгенції за рахунок “заслуг Христа”?

О. А. Кураєв відзначає, що “за релігійною ознакою всі цивілізації можна розділити на *сотиріологічні* (грецьк. “*сотирія*” – спасіння) і *гедоністичні*.

Перші шукають спасіння, найвищий смисл людського життя бачать за порогом смерті, людське життя розглядають як приготування до смерті. Ті, другі, вбачають найвищий смисл людського буття в тому, щоб з максимальним комфортом тут влаштуватися” (до перших нібито належать Індія, Середньовічна Європа і Росія).

Тут же наведено слова архімандр. **Іустина**: “Якби Європа залишилася християнською, то хвалилася б Христом, а не культурою... Європа... перед усіма зненавиділа і відкинула Бога... Ти – Азіят, сказала Європа Христу у своїй багатівковій суперечці з Ним”. Далі, маючи на увазі справу Лютера, о. **А.Кураєв** пише: “Реформа народжувалася в муках як протест проти “прирученого” християнства. А потім? Християнство “відновилося” на більш комфортабельному рівні. За Тілліхом, знайдено зручного, затишного Бога, який нічого не вимагає, завжди готового спасти тебе, хоча ти цього зовсім і не бажасш”. І ще: “Ці люди каються постадіонно! Євангеліє рекламується на кшталт зубної пасти. Це можливе в Америці, але не в Росії!”.

“Історичний гріх християнства”. Мотиви обох священнослужителів – високі і щонайкращі. Однак “караван іде”: світ живе, не зовсім і не завжди прислухаючись як до Православної, так і до Католицької Церков. Досить згадати хоча б питання про розлучення та аборти... Але загалом проблема тут глибша. Ось ще фрагмент тексту прот. **С. Антимінсова**: “Почуття вини перед Богом, свого неоплатного боргу перед Іскупителем – ось те головне відчуття, яке володіє серцем християнського подвижника... Навпаки, в йозі саме культивується тяжіння до душевного комфорту... При такому “аскетизмі” людина дуже швидко забуває своє справжнє становище – становище підсудного і боржника перед Богом...” Але, з іншого боку, як тут не згадати сказане російським філософом **Дмитром Мережковським** (1865–1941): “Історичний гріх християнства в тому, що воно намагалося увесь світ перетворити на монастир”. Чи не тому й “маємо” секуляризацію?

Справді, Д. Мережковський наголошував, що земля є місцем підготовки не лише для неба, а й для справедливішого життя на ній, що тепер – пора роздумів над пошуком соціальної справедливості; і Церква заслуговує осуду за те, що не веде наполегливий і повсякденний пошук у цьому напрямі. А тому, побачивши, що “в християнстві немає води, щоб втамувати соціальну спрагу тут і тепер”, багато людей відійшло від Церкви...

Задумаймося: якщо людина повинна увесь час пам'ятати про своє становище “підсудного”, то чому апостол Павло сказав “Завжди радійте в Господі” (Фил. 4:4)? Отже – маємо (“як діти”!) радіти життю, докладаючи зусиль, щоб прожити його гідно. Але й можемо збагнути оті заклики до аскетизму. Бо ж в усі минулі часи матеріальні ресурси (зокрема, кількість зібраного врожаю) були надто обмеженими.

3.4. Кризь призму екуменізму.

Проблеми розбрату і єднання. Словом *єкуменізм* (від грецьк. “*ойкумене*” – заселена Земля) визначено започаткований у 1910 р. протестантами рух за об’єднання християнських Церков. У 1948 р. в Амстердамі відбулася Перша Всесвітня асамблея Церков, на якій було створено Всесвітню Раду Церков (ВРЦ). До неї, крім протестантів, увійшли також православні і старокатолики, своїх офіційних спостерігачів має в ВРЦ і Ватикан.

Річ ясна, тут не може не виникнути кілька запитань. Якщо усі християни вірують у того ж Бога, в Христа як Сина Божого, мають одне і те ж Євангеліє, то як дійшло до розбрату, до наявного сьогодні протистояння? В чому глибинна суть суперечок між окремими гілками християнства (зокрема між католицизмом і православ’ям, католицизмом і протестантизмом)? І ще – чи в принципі можливе їх примирення та певне поєднання, як також забуття взаємних образ, що нагромадилися за багато сотень років?

Своєрідним “передбаченням” такого розбрату стали слова апостола Павла: “Я знаю, що по моїм відході увійдуть поміж вас вовки хижі, які не щадитимуть стада. Та й з-поміж вас самих повстануть люди, що говоритимуть погубні речі, щоб потягнути за собою учнів” (Дії 20: 29–30).

Є й інше, переповнене глибокого змісту. У своїй Архієрейській молитві після Тасмної вечері Ісус Христос декілька разів просить Отця, щоб Його учні любили один одного та щоб усі були одно (Ів. 15: 12,17; 17: 11,21). Але ж відповіді на це *не було!*

Фактично суперечки між окремими групами християн були вже в I–II стт. н.е. Ось що, наприклад, констатував єпископ Ліонський **Іринеї** (130–202): “...деякі, відкидаючи істину, запроваджують фальшиві вчення і необґрунтовані родоводи, які, як мовить апостол, створюють більше суперечок, ніж Божих настанов у вірі..., і під приводом знання збивають з толку багатьох... При цьому вони умисне хитрими зворотами слів надяють простих людей до допитливості, а між тим гублять цих нещасних, які не можуть відрізнити брехні від істини, збуджуючи в них богохульні та нечестиві думки проти Творця”. Учень Іринея **Іпполіт** (III ст.) написав твір, в якому розвінчував аж 32 (!) ересі. А церковний письменник **Епіфаній Кіпрський** (IV ст.) другу із своїх книг, де викладено суть цих еретичних вчень, навіть назвав “Панарій”, тобто “Аптека з корисними ліками від укусів отруйних тварин і плазунів”.

Не треба цьому дивуватися! В цей самий час, попри гоніння на християн з боку язичницької влади Римської імперії та очевидну роз’єднаність окремих груп християн, відбувалося становлення їх обрядів, культу, а головне – формулювання догматів, тобто головних тез, основ віри. Викристалізувалася структура Церкви – клір – як засіб упорядкування

відносин всередині християнських спільнот і між ними. Адже це тоді довелося конкретизувати ось це перше з питань: чи Бог є Творцем цього світу, чи (за одним із варіантів) Він є лише однією з першооснов буття (поруч з матерією, яка також вічна). Далі: ким був Христос – Богочоловіком чи звичайною людиною, на яку в момент хрещення зійшов Дух Святий, і ін. Формулювання догматів відбувалося поетапно, почавши від початку IV ст., на Вселенських соборах, їх у найстислішому вигляді викладено у Символі віри.

У IV ст. християнство стало державною релігією Римської імперії. Зі зміною цього статусу Церкви її єпископи і пресвітери дуже швидко зміцнили своє становище. Невдовзі церковні організації, передусім монастирі, стають великими землевласниками. Тому з часом як всередині Церкви, так і “збоку” неї з’являються заклики до скромнішого (навіть убогого) життя кліру. Релігія в ті часи була єдиною формою ідеології. Тому окремі групи людей, протиставляючи свої матеріальні, чисто “земні” інтереси, “прикривали” їх певними релігійними гаслами. Зокрема, навіть посягаючи на виправлення окремих догматів християнства...

Ще одним фактором, який спричиняв протистояння, було те, що саме з релігійними прапорами в руках одні народи намагалися завоювати й асимілювати інших. Типові приклади: німецька експансія в Чехії (за часів Яна Гуса) або ж наступ католицизму із Заходу на українські землі, який супроводжувався спольщенням провідної верстви нашого народу (шляхти).

Земне видано за Боже. Сьогодні можемо сказати: так, поділи єдиної спочатку Церкви на Східну і Західну (1054 р.) і на Католицьку та Протестантську (1520 р.), хоча й “дозрівали” упродовж століть, сталися внаслідок втрати окремими людьми того, що зветься страхом Божим. Тут “земне” було видане за “небесне”. У 1054 р. це головним чином була суперечка щодо юрисдикції над південною частиною Італії (“кому вона підлягає – папі чи Константинопольському патріархові?”). У 1516–1517 рр. розбрат розпочався з виступів проти торгівлі індульгенціями, тобто грамотами про відпущення гріхів (у Швейцарії – з протестів Цвінглі, через рік – Мартіна Лютера у Німеччині...).

В обох випадках протистояння дуже швидко набрало важких форм. Ось що про перше з них можна прочитати в книжці митрополита **Іларіона (Огієнка, 1882 – 1972) “Поділ єдиної Христової Церкви” (1966, с. 192): “В деякі з Константинопольських грецьких церков стали заходити... західні звичаї... Як виявилось, два грецькі архієреї чинили Євхаристію на опрісноках. Виною цьому були римські монастирі в Константинополі, тому патріарх позакривав їх, якщо вони не будуть дотримуватися грецьких церковних звичаїв. Ті відмовилися, й їх виклято. Розповідають, ніби**

патріарший сакеларій (секретар) Никифор зневажив латинську оплату. Через це постала колотнеча”.

Воно таки справді, коли вища духовна особа (секретар цей мав ранг єпископа) топче ногами Святі Дари – найвищу святість християнської (Західної) Церкви, тут вже важко зберегти рівновагу й спокій. То ж чи треба дивуватися тому, що “папські легати поводитися... надзвичайно гордо і обурююче”, закінчилося все це взаємними прокльонами, а з часом оформилося як розрив – *схизма*. І причини розколу поступово оформлено у “пристойну” форму. Мовляв, Західна Церква визнає, що “Дух Святий сходиться і від Сина”, “визнає непомильність папи та вимагає не об’єднання, а приєднання до неї”. Але ось напередодні розриву, у 1053 р., від імені Константинопольського патріарха було розіслане “Послання”, в якому перелічено такі “відступства” латинників (див. там же в Огієнка, також в кн. “Златоструй”, М., 1990, с. 141): “бриють бороди свої бритвою, їжа удавленини, не співається в піст алілуя, єпископи носять перстені на пальцях, хрещенику вкладається в уста сіль” і т.п. Хіба це не наївне і не жалюгідне? Так і хочеться вигукнути: та невже тому, що католицькі єпископи носять перстені чи в піст не співають алілуя, Гонта убивав своїх дітей (це в “Гайдамаках” алегоричний прийом, але скільки жахів знає і наша історія через оте протистояння!).

Богослови з обох сторін написали гори трактатів щодо того, “сходить Дух Святий і від Сина чи лише від Отця”. Простий же християнин, читаючи окремі місця Євангелія, як-ось Ів. 20:22: “Сказавши це, Він дихнув, і говорить до них: “Прийміть Духа Святого”, не може не задуматися: чи ж є підстава хапати меч (або дрючок) і ламати своєму ближньому череп за його “неправильну віру”?

За і проти єкуменізму. Звичайно, гріх великий – входить у нове, третє тисячоліття християнської ери, ненавидячи один одного через те, що “ми так, а ви не так” зрозуміли якесь там місце Святого Письма. Або ж що склали собі інший спосіб вшановування Творця (як-ось – хрестимося справа наліво, тоді як “ті” – навпаки, а “он ті” зовсім не хрестяться).

В січні 1964 р. Римський Папа Павло VI і Константинопольський Патріарх Афінагорас I зустрілися на Святій Землі, обнялися й поцілувалися. А 7 грудня 1965 р. в один і той же момент у Римі і в Константинополі було заявлено на весь світ, що всі попередні взаємні звинувачення “стерті назавжди з пам’яті Церков”, які відтепер є Церквами-сестрами. Однак найбільшою, справді масовою з Православних Церков є Російська. І тому дуже прикро бачити, як в останні роки від її імені окремі духовні особи (підкреслимо: на щастя, лише окремі!) виступають із заявами, що суперечать єднанню. Ось декілька прикладів, які наче повертають нас назад, в глухе середньовіччя.

У 1991 р. журнал “Москва” розтиражував висловлювання архієпископа Монреальського і Канадського **Віталія** (“прозвучали” й аналогічні вже покійного Іоанна С.-Петербурзького і Ладозького), нібито “всі інші релігії... чи то католицизм, протестантизм – це перепони, поставлені дияволом..., між Церквою Христовою і всім родом людським”. Що всі ці релігії суть “прийнявши їжу від диявола”, бо ж “причастя єретиків є їжа бісів”. Там же російський філософ **В.Тростников** ганить “єресь єкуменізму”, бо це, мовляв, “крок до визнання множинності істини”, в чомусь, мовляв, “мають слухність католики, в чомусь – протестанти... Єретичність такого вчення очевидна”.

Драма у тому, що “з незапам’ятних часів” роз’єднання Церкви на Західну і Східну в Росії було сприйняте так: Захід – це гріх і темрява, Схід – це істина, світло і благочестя (див. статтю **Є.В.Барабанова** в журн. “Вопросы филос.” ч. 8 за 1991 р.). І – складено уявлення, за яким Бог особливо любить Русь, що вона матиме виняткову християнську місію в світі. Усе ж звелось до того, нібито “протистояння Русі і Заходу – це протистояння Христа і Антихриста”. І тому, мовляв, “Заходу належить минуле і теперішнє, але майбутнє належить Росії”. Є. В. Барабанов оцінив усе це як прояв маячні національної величі.

Ми, звичайно, щиро зичимо Росії величного і гідного майбутнього, бо ж на це заслуговує *кожен народ!* Але представники *кожного* народу мали б усвідомити, що Всемогутній Творець любить усіх однаково – і білих, і жовтих, і чорношкірих. Бо вони – всі Його діти, хоча й вшановують Його у різний спосіб.

Так, правдою є те, скажімо, що весь світ подивляється красу православних храмів, особливу мелодійність і піднесеність наших церковних піснопієв. Як і певну “замріяність” нашої східної, слов’янської душі, схильної до містицизму. Але будувати на цьому переконання про “більшу обдарованість благодаттю” – значить впадати у важкий гріх гордині. *Бо своїх знає лише Бог!*

Обнадійлива позиція Риму. А ось позиція Католицької Церкви. У пасхальному посланні 1964 р. **Папа Павло VI** сказав таке: “Кожна релігія несе в собі проблиски світла, які не слід ні зневажати, ні гасити; кожна релігія підносить нас до трансцендентності буття, без якого ніщо не приходить до свого існування, до роботи думки, до відповідальної праці, до надії, вільної від ілюзій. Кожна релігія є світанком віри і ми очікуємо з нею кращої заграви”. Далі, *II Ватиканський Собор* у своїй догматичній Конституції про Церкву, розглядаючи проблему приналежності до Церкви і ставання Народом Божим, записав: “До цієї, отже, католицької одности Народу Божого (...), до якої різними способами належать і призначені чи то вірні католики, чи інші віруючі в Христа, як, зрештою, усі люди, що Божою ласкою покликані до спасіння”.

Папа ж **Іван Павло II** у своїй енцикліці 4 березня 1979 р. зазначив, що Дух Святий “діє і за видимими межами містичного Тіла Христового” (тобто і за межами Католицької Церкви). В енцикліці “Ідіть повсьому світу” (25 січня 1988 р.) він же наголосив, *що християнський світ повинен дихати двома легенями – православ’ям і католицизмом*. В питанні про поділи Церкви він же висловив таку думку (“Переступити поріг надії”, 1995, с. 121): “Є дві відповіді. Одна, більш *негативна*, бачить у поділах гіркий плід гріхів християн. А друга, більш *позитивна*, народжена від довіри до того, що Він добуває добро так само і від зла, людських слабостей. Може, поділи були також *дорогою, яка провадила Церкву до різноманітних багатств, що містяться у Христовій Євангелії і Христовому Відкупленні?* Може, ці багатства не змогли б розвинутися іншим чином... Треба, щоб людський рід доходив до єдності через багатогранність, щоб учився бути єдиною Церквою у плюралізмі форм мислення і діяльності, культур і цивілізацій”.

В Апостольському листі “Нехай будуть усі одно” (25 травня 1995 р.) **Папа Іван Павло II** висловив найщиріші побажання щодо єдності всіх християн і визнав, що серед форм екуменічного діалогу повинні бути “щира гостинність стосовно братів і сестер інших християнських конфесій, взаємопізнання й обмін дарами, співпраця у спільному несенні служіння і свідченні...”. І, нарешті, в Апостольському листі “Наближення третього тисячоліття” (10 листопада 1994 р.) зазначено: “Церква просить Господа про те, щоб зростала єдність між всіма християнами різних віровизнань, аж до повного сопричастя”. Щоб Ювілей “став нагодою до плідної співпраці з метою відкриття тих багатьох речей, які нас об’єднують і яких набагато більше, ніж тих, що нас розділяють”. І саме тепер “Церква повинна звернутися з ще ревнішою молитвою до Святого Духа, благаючи його про благодать *об’єднання християн*, що становить основне питання для євангельського свідчення у світі”. Хіба можна сказати краще?

Своїх знає лише Бог. Звичайно, єпископи різних Церков, кожен зокрема, мають свої міркування, часто вони дуже “приземлені”. Тому від нас мало залежить те, здійсниться поєднання Церков найближчим часом чи ні. Як і те, *що* саме говоритимуть Предстоятелі Церков в Україні. Але ми повинні пам’ятати: Бог – Всемогутній, Великий і Страшний. Водночас – і Милосердний. І тому дуже переконливими є ось ці слова з книги “Супутник шукача правди”: (Брюссель, 1963, в т. 2, с. 277): “В силу соборної людської єдності, як всі люди стали грішниками через гріх Адама, так всі вони і викуплені та примирені з Богом через викупну жертву Христа. Кожному залишається при цьому особисто за себе підтвердити свою належність до Христа”. Але коли навіть людина не чула про Нього або щось чула “криво і поперек”, то все ж “досить того, щоб у такої людини була добра воля, щоб вона змагала до добра”. Бо “любов до Істини і Краси, до Справедливості...

відкриває їй доступ до Христа, Який... возвишує її і преображає... Така людина виявляється “хрещеною Вогнем Духа Божого, вона вводиться у велику сім’ю віруючих – друзів Божих, сама цього не усвідомлюючи”. Головна ж тут думка така: “*хто наслідиться поставити межі милосердю Божому?*”.

Саме такі роздуми кожного з нас, наші змагання у цьому напрямі таки пришвидшать оте найголовніше екуменічне завдання “щоб усі були одно...”

3.5. Українське релігійне перехрестя.

“Раннє” християнство в Русі. Вже до кінця I ст. християнство поширилося в усій Римській імперії аж до Північного Причорномор’я. З початком IV ст. воно стало державною релігією як у Римській імперії, так і в деяких сусідніх з нею державах, зокрема у Вірменії та Грузії. Зважаючи ж на географічне положення України, можна з довірою поставитися до розповіді автора “Повісті врем’яних літ” про те, що один із учнів Христа апостол Андрій побував на Київських горах і благословив це місце (думаймо – всю українську землю). І що, отже, християнство тою чи іншою мірою ширилося на наших землях принаймні з IV ст. Що тим самим упродовж багатьох сотень років воно тут співіснувало з язичництвом (поганством).

Проте склалося так, що в нас як у народу перші сторінки нашої історії вкрадено. Адже, як зауважив у передмові до російськомовного видання “Повісті” (1950 р.) російський вчений **Д. Ліхачов**, зловмисних втручань у текст літопису було принаймні два. Тому й не дивно, що, скажімо, літописець, навівши розповідь про хрещення князя Володимира в Корсуні, зауважує: “дехто говорить, нібито Володимир хрестився в Києві, інші – що у Василеві, а ще інші по-іншому говорять”. Це ж стосується і хрещення княгині Ольги, зрештою – і “найбільш ранньої” події, про яку йдеться у “Повісті”, – про хрещення князів Аскольда і Дира.

Найімовірніше, ситуація була такою. Київський князь Аскольд (є підстави вважати, що Дир залишився язичником) прийняв християнство з Візантії перед 866 р. Але візантійці сприймали християнізацію сусідніх держав за розширення своєї імперії. Тому й вважали правителя охрещеної держави своїм васалом. Проте Київська держава була тоді однією з найбільших у Європі. І не випадково арабський історик IX ст. Худуд назвав її правителя не просто каганом, а падишахом. Тож, напевне, почуття власної гідності й гордості спонукало наших предків до перевероту, внаслідок якого до влади прийшов язичник Олег (882–913). Після цього васальна залежність Русі від Візантії ніби уневажнювалася. А що цього візантійці, напевне, не бажали визнавати, то Олег, об’єднавшись із болгарським царем Симеоном, здійснив успішні походи на Царгород.

Дуже заплутаним виглядає питання про походження і хрещення княгині Ольги. Найімовірніше, вона – болгарська царівна (з Плескова) і була охрещеною ще в дитинстві (тому й зрозумілим стає намагання її сина Святослава “встановити” столицю своєї держави аж на Дунаї). Під час правління Ігоря й Ольги в Києві, напевне, було багато християн. Тому й зрозумілою є згадка (945 р.) про соборну церкву св. Іллі. Справді, княгиня Ольга здійснила подорож у Царгород (“у супроводі священика Григорія”, а найімовірніше – єпископа), але не для охрещення, а щоб добитися визнання руської церкви автокефальною, за зразком болгарського патріархату. Можливо, невдача цієї місії призвела до повторного повернення до язичництва за часів Святослава. Нарешті, Володимир Великий зробив християнство державною релігією. Але, беручи до уваги все сказане про його особисте хрещення, дата 988 р. є умовною.

Справді, у *візантійських джерелах про хрещення Володимира немає жодного слова!* Це можна пояснити лише одним: хрестився він не “від греків”. Тут якраз доречно відмітити, що в IX–X стт. упродовж чи не ста років західна частина українських земель (орієнтовно “в трикутнику” Самбір–Луцьк–Галич) входила в Мораво-Паннонську єпархію, яку до 885 р. очолював св. Мефодій. І, напевне, після зруйнування у 908 р. Моравського князівства деяка частина духовенства східного (скажемо точніше: кирило-мефодіївського) обряду знайшла притулок в Русі, інша – в Болгарії, їхні вихованці (“в другому чи третьому поколінні”), напевне, і були тими, хто охрестив як Володимира, так і Русь в цілому. Адже для цього потрібні були священики, які знали місцеву мову, які могли, зокрема, здійснювати таїнство сповіді, навчати народ!

Глибинні причини хрещення Русі. Сказане тут повинно б допомогти з’ясувати питання: наскільки бажаною і необхідною для нашого народу була зміна релігії, точніше – християнізація Русі. Адже відомо, що в наш час багато хто стверджує, нібито князь Володимир у Русі “розширив пустелю бездуховності”, що душу наших предків причавила “величезна брила християнства” тощо. Ось конкретне твердження **Г. Лозко** в “Українському народознавстві” (К., 1995, с. 214): “Християнство не принесло ні реального облагородження звичаїв, ні підвищення моральності й духовних якостей людей. Розбіжність між заповідями Божими і реальним життям людей призводило до втрати духовних орієнтирів, які стали причиною... втрати державності і чужоземного рабства”. А тому “нині ми скидаємо кайдани свого тисячолітнього духовного рабства і, озираючись назад, бачимо, скільки мук і страждань принесла чужа віра нашому народові...”

Тому й звучать заклики повернутися до “рідної віри”, до вшановування “рідного нам Бога” – Дажбога. Але при цьому, здається, ніхто з рідновірців навіть не спробував з’ясувати, чому жоден народ Європи не залишився при

своїх прадавніх уявленнях про світ, при своїй язичницькій релігії, а також чому ніхто з них не змагає до скидання “кайданів тисячолітнього рабства”.

Проблему цю вичерпно розкрив **А.Глушак** (див. кн. “Історія релігії в Україні”, т. I, К., 1996, с. 308). Річ фактично в тому, що наші предки самі відмовилися від віри своїх пращурів, “оскільки вона не була спроможна задовольнити розвиток життя”. Зокрема, людина втомилася “від безконечних спроб умилостивити безмірну кількість підступних сил. Язичницький світ все більше обтяжувався зростаючою кількістю заформалізованих обрядів і церемоній, які були спрямовані на очікування милості з боку різних підступних і вередливих сил”. Тим часом “християнство уніфікує сили добра і зла. Людина вручає себе волі єдиного Бога... Християнство... підносить людину на більш високий рівень абстракції, де добро та зло не пояснюються такими простими й безпосередніми діями: зроби це – буде те”. І ще: “Язичництво характеризується передусім обрядовітством... Учиняючи обряди, людина виконує зовнішню форму поклоніння, часто дозволяючи собі не вдаватися до роботи над собою... Як людство прийшло до необхідності переходу від язичництва до християнства, так і кожна особа за своє життя має самовдосконалюватися, здолавши язичника і зростивши в собі людину, гідну бути образом і подобою Божою”. Нарешті, “християнство в цілому є більш високим ступенем усвідомлення місця людини у світі”.

Так, побудувати справді християнське суспільство, де були б втілені високі ідеали Любові, Добра і Краси, не вдалося. Але чи був би кращим і наш, і загалом європейський світ без цих ідеалів? Життя ж – це не лише купальські ігри біля вогнища!

Умови з’єднання з Римом. Значною мірою, напевне, втрата державності обумовлена міжусобицями наших предків, коли брат йшов на брата, іноді – беручи в союзники вчорашніх (і завтрашніх) ворогів. Але – і це таки певніше – Київська Русь завалилася під потужними ударами татаро-монгольської стихії. Певною втіхою в цьому може бути хіба усвідомлення того, що “за нашою спиною” змогли спокійніше жити інші європейські народи.

Втратою державності визначилися й особливості релігійного життя в Україні. З одного боку, саме релігія – християнство у його східному, православному варіанті – стала тим стрижнем, який еднав, скріплював та оберігав наших предків – покоління за поколіннями від падіння в безодню небуття. З іншого ж боку, із завоюванням Константинополя турками (1453 р.) українське православ’я зазнавало щораз більшого тиску з боку латинського, католицького віровизнання (доводиться уточнювати – “у польському варіанті”). Виникла певна духовна ізоляція наших предків (ось свідчення історика: “Голодне, неосвічене православне духовенство втрачало авторитет у народі”). Тому релігійні провідники українського православ’я, узявши за

зразок рішення Флорентійського собору (1439 р.), Східних і Західної Церков про поєднання, на Берестейському соборі 1596 р. проголосили умови унії з Римом.

Недавня атеїстична влада приховувала суть постанов собору 1596 р. Тепер вже знаємо, що “Умов з’єднання” було 33. З них чи не найважливішою була 15-та: **“Якщо на майбутнє люди нашого обряду, погордившись своїм обрядом і церемоніями, забажали б прийняти обряд і церемонії римські, то нехай їх не приймають, бо всі вони вже в одній Церкві і під одним Пастирем”**. Завдяки цьому, як висловився історик **Дмитро Дорошенко** (1882–1951), Українська Греко-Католицька Церква “стала головним заборолом української народності проти полонізації”. Українські єпископи зберегли свій східний обряд, зберегли юліанський календар і свою пасхалію, своє уявлення про сходження Святого Духа – “лише від Отця”, відстояли право на одруження священників. Словом, зберегли все те, чим Східна Церква відрізнялася від Західної.

Донедавна мало хто знав в Україні, що устремління українських єпископів до єдності з Римським престолом, “щоб потім мати поміч відповідно до потреби”, схвалив у 1589 р. константинопольський патріарх **Єремія II**. Мовляв, “ця думка є святою” та “щасливими повинні почуватися ті, яким не заборонено її виконати, але не вільно це робити тим, які підлеглі туркам, задля різних небезпек...” Після виявлення в 1963 р. цього документа стало зрозуміло, чому згаданий патріарх призначив Луцько-Острозького єпископа Кирила Терлецького патріаршим екзархом, тобто поставив його вище митрополита Михайла Рогози: щоб цей перший патріаршим авторитетом міг налагоджувати зв’язок із Римом, з Католицькою Церквою взагалі.

Однак згодом у наших владик проявилось невміння пояснити те, що було ними звершене. З боку ж рядового духовенства і вірних проявилось нерозуміння суті цього поєднання. А головне, і тоді, і тепер широкий загал виявляє, з’ясовуючи факти своєї історії і сьогодення, небажання знаходити відповідь на єдино важливе питання: *“Кому це чи те вигідне?”*. Тому й протиставив себе Берестейському Собору князь Константин Острозький, тому й чи не першою вимогою в часи Хмельниччини була ліквідація унії. Тому й у Шевченка засліплений ненавистю Гонта убиває своїх синів (хоча насправді цього факту не було, це поетичний домисел). Тому й сьогодні все ще існує певне нерозуміння суті “греко-католицизму”. Хоча, з іншого боку, не можемо не усвідомлювати того, що принаймні на всій Правобережній Україні наші предки де 100, а де й 200 років були греко-католиками (зокрема, Почаївська Лавра – з 1713 по 1831 р., тоді якраз, у 1771–1791 рр., збудовано її Успенський собор). То що хіба, слід вчиняти святотатство і, образно кажучи, розкопувати могили наших пращів? Ні, куди гідніше молитися “за добрий стан Святих Божих Церков та за з’єднання всіх”.

Найважливіше – усвідомлення своєї гідності. Позаду – важкі підневільні часи. Часи, коли нашим предкам зверху визначали, зокрема, і те, кому для них “бути попом, а кому паном”. І є багато над чим задуматися. Як ось: чи то лише цариця Катерина винна в тому, що київський митрополит Самуїл Миславський у 1784 р. заборонив у школах України вивчати українську мову, бо вона “тхне поганством”, “оскорбляє Ісуса Христа”? Чи ж таки аж цар Микола винен у тому, що православний священник Василь Руданський прокляв свого сина Степана, бо той, бач, пише вірші “хохлацькою мовою”? Та й сьогодні є люди, які так же легко “доведуть”, нібито молитися своєю рідною мовою в храмі – це “кошунствую”, тобто блюзнірство. Начебто й не знають, що сказав апостол Павло: “Як багато є різних мов на світі, і жодна з них не без значення” і далі: “Браття, не будьте дітьми розумом” (I Кор. 14:10,19).

Очевидно, що заглиблюватися в тонкощі релігійних догматів у світській школі недоречно. Але, попри все, є й інше – гідність кожного з нас як представника великого народу. А тим часом деякі його духовні провідники іноді поводитися і поводяться по-рабськи: той звідкись очікує певного і негайного визнання, інший боїться “залишитися без визнання”, третій – дозволу “окоормити духовно” своїх братів по вірі. Як далеко може завести ця рабська психологія – ось у чому нелегке питання... Тож дбаймо про свою гідність у всьому!

3.6. “Реванш бога” чи загибель... усіх?

В ніч з 31 грудня 2000 року на 1 січня 2001 року мешканці планети Земля “увійшли” в нове – 21-ше – століття й водночас у нове – *третє* тисячоліття християнської ери. Відбулося це “тихо й непомітно”. А проте в серцях дуже й дуже багатьох людей на згасає тривога: “що там, попереду?” Бо ж, якщо озирнутися назад, то стає очевидним, що проблеми, які можуть істотно погіршити життя наших дітей і внуків, нагромаджувалися щораз то більше з кожним минулим десятиріччям.

Позаминуле XIX століття визнано часом “об’єднання людства під егідою Західної буржуазно-індустріальної цивілізації”, “тільки що завершене” XX ст. стало часом “пошуків форм співіснування в цій макросистемі різних цивілізацій і народів, пошуків, позначених трагедіями двох світових і безлічі локальних воєн, мільйонами жертв фашистських і комуністичних режимів” (**Ю. Павленко**, Історія світової цивілізації, К., 2000, с. 343). І питання в тому, чи можемо ми, озирнувшись назад, збагнути щось таке, що дало б підстави для оптимізму щодо майбутнього нашої планети?

Марєво безпеки і прогресу. Австрійський письменник **Стефан Цвейг** (1881–1942) у праці “Учорашній світ” змалював таку картину “безпеки і

прогресу”, що було склалася на початок ХХ ст.: “Дев’ятнадцяте сторіччя зі своїм ліберальним ідеалізмом було широко переконане, що воно прямує дорогою, яка неминуче приведе його до “найкращого з можливих світів”... Мовляв, мене ще кілька десятиріч – і все зло та насильство будуть остаточно переможені, й ота фатальна та невмируща віра в “Прогрес” за своєю силою в ті часи дорівнювала релігії. В “Прогрес” тоді вірували більше, ніж у Біблію, і ця нова Євангелія здавалася незаперечно доведеною чудесами науки й техніки, яким не видно було кінця. І справді, безперервний висхідний рух ставав усе більше видимий наприкінці того мирного сторіччя, розвиток відбувався дедалі швидше, наукові досягнення ставали все розмаїтішими. На вулицях міст замість тьмяних газових ліхтарів засвітилися електричні лампочки..., завдяки телефону люди вже могли розмовляти на відстані..., вони проникли навіть у повітряний простір і здійснили мрію Ікара..., уже не треба було приносити воду в дім..., довго й нудно розпалювати вогонь у печі... Люди ставали гарнішими, здоровішими..., на вулицях усе рідше зустрічалися каліки..., і всі ці чудеса творила наука – цей архангел прогресу... У повернення варварства, зокрема війн між європейськими народами, люди вірили не більше, аніж у привидів або чаклунів; наші батьки були наскрізь просякнуті вірою в те, що вони спроможні знайти діяльні засоби досягнення терпимості й злагоді. Вони широко вірили, що кордони та відмінності між націями й конфесіями поступово зітруться й утвориться одна людська спільнота, а отже, мир та безпека, найдорогоцінніші з благ, поширяться на всіх жителів Землі”.

Про наївну віру людей, нібито вони, керовані розумом, “йдуть простою дорогою до вимріяного стану блаженства”, але оглядаючись далі в глибини минулих століть, писав і український філософ **Микола Шлемкевич** у книжці “Загублена українська людина” (К., 1992, с. 37): “Мається враження, що світ аж тепер вповні усвідомив собі трагічні думки, які зазирали до його свідомості давніше, але були тимчасово заглушені. Тільки уявити собі стан духа колись і порівняти його з нинішнім. Як добре і певно мусила почувати себе людина у вселенній, яку утвердив Господь, що вже не подвижеться. Це був привітний, замкнутий світ. Наша Земля була його осередком, а найвищим творінням на ній була людина. Це ж навколо її землі, і для неї, для людини, кружляло сонце, світило їй і гріло... Задля неї, задля людини, жило все, що жило... Можемо уявити собі душевний струс, який прийшов від усвідомлення, що земля кружляє навколо сонця, і що те ласкаве небесне склепіння нашого світу це синя безконечність... Одначе болучий, холодний подув безмежності й накинута ним настрій тривоги приглушувалися упоєнням успіхами, що їх давав той самий розум у своїх плодах – науці й техніці. Людина йшла від перемоги до перемоги над силами природи і забувала свою малеч у вселенній, врадувана, як дитина, великими забавками-машинами у своїй службі. Люди вірили, що йдуть простою дорогою до

вимріяного стану блаженства, керованого розумом. Аж оце дві світові війни виявили всю безпідставність того оптимізму. І тоді людина пригадала собі й пережила вже не тільки поверхнею, як колись, але цілою душею – ясно усвідомлений стан. Що є земля? Що є людина на ній? Не то одна із планет, але одна із малих планет одного із малих сонць, в одній із друго- чи третьорядних систем. Мала земля-піщинка загублена в безмежних просторах, де мільйони молочних доріг і сузір’я горять у бігу, блукають, спалюються й пропадають у безвістях. Людина усвідомила собі, що вона маленька комашка на малій піщинці. Що тоді означають усі ті трагедії, всі болі, всі жалі? Яка дрібна їх вага! Що є все це навкруги неї, що життя і що смерть? Думка світу переживає досі ці болучі пізнання”.

Але до того, окрилений “Прогресом”, наш світ ставав щораз то більше безбожницьким...

Безбожність ХХ століття. Заирнемо у книгу **М.Бердяєва** “Істина й одкровення” (с. 90): “Ми живемо у зовсім інакшому світі, ніж світ ХVІІІ і ХІХ ст. І безбожність ХХ ст. зовсім інша. У попередні два століття була денна безбожність просвітництва, вона була заснована на вірі у верховенство розуму. Кажу “вірі”, тому що існувала віра в розум, яка сьогодні захиталася. Сучасну безбожність можна охарактеризувати як безбожність нічну, яка відображає тугу, жах, безнадійність сучасної людини. Усе стало більш граничним, оголеним.... Раніше розум, який усвідомив свою самостійність, поставав проти Бога. Тепер постає проти Бога ірраціональна сила життя. Раніше казали: “Світ сам собою добрий і безконечно розвивається, тому Бога немає і Він непотрібний”. Тепер мовлять: “Світ поганій і безглуздий, жодного прогресу немає, тому Бога немає”. Старий раціоналізм зруйновано, і сучасною філософською і науковою думкою, і, що важливіше, самим життям, ірраціональними процесами, які в ньому відбуваються. Світ проходить через темряву і богозалишеність більше, ніж будь-коли. І ця богозалишеність світу і людини стає головним аргументом проти існування Бога. Бог наче покинув світ, і старе вчення про Промисел породжує насмішки й обурення. Люди думають, що вийти з темряви і безглуздя вони повинні власними силами, ще частіше думають, що вийти з темряви взагалі неможливо. Коли незмірні страждання людей, нечувану жорстокість, торжество зла на землі пояснюють гріховністю людей, Божою карою, то це викликає справедливе обурення. Гріховність завжди була, і найбільше страждали зовсім не найбільше грішні... Очевидно, те, що звать Промислом, може виявлятися і в тому, що Бог залишає світ...”

Найстрашніші форми безбожності виявляються зовсім не у войовничій і пристрасній боротьбі проти ідеї Бога і проти самого Бога, а в безбожжі життєво-практичному, у байдужості і змертвінні... Пристрасна схвильованість і боротьба проти Бога можуть привести до просвітлення і

вищої релігійної свідомості. Безбожжя може бути навіть корисним і може бути очищенням і звільненням від рабських понять про Бога., обурення християн проти атеїстів, проти войовничих безбожників часто буває безглуздом. Бо це їхнє спотворене поняття про Бога, їхнє безбожне життя породило цю безбожність... Християнам не личить бути самозадоволеними і зневажати тих, кого мучить питання про Бога...

Психологічно є дві форми безбожництва: є безбожництво самозадоволене, оптимістичне, коли людина почувається легко від того, що немає Бога, воно передбачає віру в розум, у силу людини... І є безбожжя страдницьке, трагічне, коли кажуть: “Бога вбито”. Один каже: “Слава Богу, Бога немає, і ми можемо вільно влаштуватися на землі”. Інший мовить: “Який жах, що Бога немає, все загинуло, життя не має для нас смислу”... Є безбожжя від співстраждання, від любові до добра і справедливості і є безбожжя, яке постає проти самого добра, яке ладне жорстоко переслідувати тих, хто вірує в Бога. Є без-божжя і є анти-божжя...

Безбожжя може виправдовувати себе найрізноманітнішими аргументами – науково-позитивними, моральними, соціальними. У другій половині ХІХ ст. величезна кількість інтелігенції, європейської і російської, запевнила себе, нібито наука довела, що Бога немає, що віра в Бога несумісна з існуванням науки. Слід зазначити, що цей аргумент атеїзму є найбільш наївним і слабким. Він був заснований на тому, що науці належить абсолютне верховенство не лише над знанням, але й над усім людським життям. Повірили, що наука може вирішити усі питання. У ХХ ст. позитивна наука, особливо фізика і хімія, досягли величезних успіхів, але віри в те, що наука може вирішити усі питання, вже немає... У принципових основах науки все стало проблематичним. Саме наука, яка робить найдивовижніші відкриття, не вважає себе пов’язаною з будь-якими філософськими теоріями. Але припущення, нібито наука довела неіснування Бога, є припущенням не власне науки, а філософської теорії...”

Незнання Бога – велике лихо. Нагадаємо – це сказав філософ **Платон**: “Незнання Бога є для держави найбільше з лих, і хто підриває релігію, той підриває разом з тим і основи суспільства”. І цьому вже маємо незліченну кількість доказів. Але перш ніж повести про них мову, нагадаємо, як оцінив становище духовної культури Європи наприкінці ХІХ ст. німецький філософ **Фрідріх Ніцше**: “Будьмо спокійні. Найважливіша з недавніх подій – той факт, що “Бог помер”, що віра в християнського Бога похитнулася, – починає вже відкидати на Європу свої перші тіні (...) І... на звістку про те, “що старий Бог помер”, усі ми відчули, що нас осяяло світлом нового дня; наші серця переповнені до краю вдячністю, здивуванням, острахом і чеканням – нарешті обрій нам видається знову вільним., море, *наше* відкрите море, знову

розстеляє перед нами свій обшир і, можливо, ніколи ще не було моря настільки “відкритого” (“Весела наука”).

Аякже: за Ніцше, “людина шукає світ, який би сам собі не суперечив, який би не обманював і не змінювався., у якому ми не страждали б, ...де все було б *тривиким*”. І такий світ нібито існує. Але “наш світ, світ, у якому ми живемо, – помилка; цей світ, який ми вважаємо своїм світом, не повинен би існувати” (“Воля до влади”).

Тож і не дивно, що минуле ХХ ст. було переповнене жахіттями (аякже – “Бога немає і все дозволене, а після мене хоч потоп”). Тут і дві світові війни, і голодомор, Освенцім та ГУЛАГ. Гляньмо на ту “одну шосту земної кулі”, на якій наші батьки “будували найсправедливіший лад”. Нагадаємо: як засвідчила газета “Известия” (28.XI. 1989 р.), “щорічні втрати від безгосподарності в СРСР становили 600 млрд. крб., а прямі матеріальні втрати у Великій Вітчизняній війні – 679 млрд. крб.”. То що – тут безперервно точилася війна за (інакше не скажеш) цілковитий розвал усього суспільного життя? (Під співи складених “штатними пропагандистами” текстів, як-ось ці: “Ой яблучко, соку спілого через Бога ми не їли хліба білого”, “Ми відкинули усі старі забобони, попалили назавжди божі ікони” чи “Слово партії у світ гордо зазвучало. Нема святих, нема Бога, нове життя стало...”).

Можна було б про все це не згадувати. Якби лише те, “чим жили наші діди й прадіди”, не нагромаджувалося “у воді, на суші й у повітрі” і – не отруювало життя наступним поколінням (оптимістичні частівки можна б віддати в музеї). А тому перегорнімо сторінки хоча б книги **І.Р.Алексєнка** та **Л.В.Кайсевича** “Последняя цивилизация?” (К., 1997 р.) і думаймося, у що може атеїстична влада (і її підспівувачі, і ті, хто такій владі потурає) перетворити квітучі поля чи кришталево чисті водойми...

Отже: “Головна ріка України була перетворена спочатку в ланцюг гниючих боліт – “водосховищ”, а потім у стічну канаву для побутових і промислових відходів Росії, Білорусії і України, обсяг яких безперервно зростає... І якщо ще наприкінці 40-х років можна було спокійно пити воду прямо з Дніпра без кип’ятіння і попереднього очищення, то орієнтовно з 1994 р. і дотепер купання у Дніпрі чи Десні становить загрозу для здоров’я з огляду на перенасиченість води хімічними речовинами” (с. 138). “Водосховищами затоплено понад 700 тис. га найплодючіших земель. З їхньою допомогою зрошено близько 1 млн. га середньоврожайних земель, але замість очікуваного подвійного збільшення врожайності довелося купувати зерно на Заході... Щорічні сумарні втрати від вилучених з обігу земель, зіпсуття підземних вод, підтоплення, водяної ерозії в багато десятків разів перевищують прибуток, який дають усі електростанції дніпровського каскаду” (с. 140).

Ось ще приклад “наукового господарювання” – наслідки будівництва Каховського водосховища і ГЕС на його базі (с. 226): “Після затоплення водосховища до проектно́ї відмітки рівень підґрунтових вод піднявся, і вони затопили наявні у цьому районі рудники і шахти. Для відкачування води довелося побудувати потужні насосні станції, що використовують електроенергію Каховської ГЕС. При підрахунку її затрат виявилось, що вся потужність Каховської ГЕС йде на те, щоб забезпечити електроенергією насоси, які відкачують воду з шахт, затоплених тому, що ця ГЕС була збудована”!

Або ж – наслідки бездумного осушування боліт, скажімо, на Поліссі (с. 206): “Тепер там пересихає колись багата рибою і звірами р. Горинь, а в криницях близьких сіл зникає вода. Випрямлені меліораторами річки та рівчаки перетворюються в заболочені і зарослі канали, пересихають озера. З оголених супіщаних і піщаних ґрунтів розносяться вітром мільйони тонн землі, знижуючи і без того мізерні врожаї. Проведені під барабанний бій та ідеологічну вакханалію осушення пойми і випрямлення русла Ірпеня, Тетерева, Здвижа і деяких інших річок, колись судноплавних, призвели до того, що в цих місцях ледве-ледве вирощують овочі, а молоко і м’ясо сюди необхідно привозити з інших районів, оскільки для тваринництва кормів не вистачає (до меліорації повністю вистачало). Увесь цей регіон України тепер не може прогодувати себе, а його земля поступово деградує з явною тенденцією до перетворення на пустелю”.

Про сумні наслідки недавнього господарювання – забруднення ґрунтів гербіцидами й пестицидами, отруєння річок і морів, як і атмосфери – можна говорити багато. І це не лише “наша” проблема. Адже, натішившись з того, що, як писав Ніцше, “старий Бог помер”, люди чи не в масштабах усієї планети взялися “ощаслилювати себе”, керуючись науковими принципами й рекомендаціями. Ось ще один приклад зі згаданої книги – наслідки перегородження ріки Ніл висотною Асуанською греблею з метою “спасіння” Єгипту від повеней (с. 233): “За допомогою спеціалістів із СРСР гребля і озеро Насер (як водосховище) були збудовані. Повені припинилися, родючий мул залишався в озері перед греблею. А далі розпочався процес, в якому чітко проглядається аналогія з трагедією Вавилону: піднявся рівень ґрунтових вод, і засоленою водою почали підмочуватися навіть знамениті піраміди в Гізі, вапняк, з якого вони були збудовані багато тисячоліть тому, почав руйнуватися; в місцевого населення, яке використовує воду з озера Насер і застоїної річки, помітно зросла захворюваність на шлунково-кишкові й глистні хвороби, відклади мулу зменшують об’єм води в озері; зменшуються врожайність полів і якість зібраного зерна, оскільки земля для підтримки плодючості вимагає добрив і пестицидів; щорічно через засоленість і перезволоженість втрачається до 1500 км² ріллі. Тобто розпочався процес деградації регіону, з’явилися передумови розвитку екологічної катастрофи”.

Дванадцять мільярдів – у 2050 році? Кількість людей на нашій планеті невинно зростає (у 2000 році, скажімо, – на близько 100 млн. осіб). У 1900 р. їх було близько 1,5 млрд., 1.07.1985 – 5 млрд., 23.10.1999 р. – 6 млрд. За різними оцінками, у 2050 р. населення Землі може становити 10 чи навіть 12 млрд., причому це зростання відбуватиметься головним чином за рахунок країн Африки й Азії. У 1995 р. найбільш перенаселеною країною була Бангладеш (935 чол/км²), за нею йшли Індія (309 чол/км²), Китай (128 чол/км²), США (28 чол/км²), Росія (9 чол/км²).

Річ ясна, виникає проблема забезпечення цих людей продовольством. І тут з’являється тривога. Бо якщо, скажімо, приріст збору зернових залишиться на теперішньому рівні (а це усього 1–2% за рік), то в перспективі людство у своєму поступі буде перестрінуте примарою голоду. До речі, в наш час у Бангладеш, Китаї та Індії на одну людину припадає усього близько 0,12 га ґрунту. В Україні поки що 1,1 га. До того ж маємо чи не найкращі в світі чорноземи (висновки напрошуються...).

Є загроза й іншого голоду – енергетичного. З одного боку, є істотна диспропорція щодо споживання енергії в країнах Європи й Америки порівняно з Азією й Африкою. Наприклад, в середині 90-х років 81 млн. мешканців Німеччини споживали нафти, вугілля і газу у 1,5 рази більше, ніж 950 млн. мешканців Індії: на душу населення у Німеччині у 18 разів більше! А є місця, де ситуація ще гірша. Тому й зазначили **І.Р.Алексєнко** та **Л.В.Кайсевич**: “Щоб усі бажаючі (спраглі) досягли свого ідеалу, для задоволення їхніх потреб знадобляться ресурси ще трьох таких планет, як Земля” (с. 260). А за якісь там півстоліття населення Землі подвоїться!

Від згаданих авторів запозичимо ще одну інформацію, яка засвідчує певне безглуздя нашого життя: “...промисловість України на одиницю продукції витрачає щонайменше у 1,5 рази більше енергії, ніж країни Європи чи Америки. Якби лише на одному заводі з випуску алюмінію замінити технологію на сучасну, отримана економія енергії дорівнюватиме електроенергії, яка генерується усіма АЕС (атомними!), що діють на території колишнього СРСР, не кажучи вже про Україну. А скільки енергії поглинають архаїчні, що збереглися, крім колишнього СРСР, здається, лише в Китаї... доменний і мартенівський способи отримання металу...” Бо, зокрема, “на виробництво 1 т алюмінію використовується 400 кВт/год проти 80 кВт/год у всьому світі”. І ще: якщо країни Заходу скорочують енергоспоживання за рахунок нових технологій, то “Україна продовжує його інтенсивно нарощувати. Сьогодні лише нафти вона споживає понад 40 млн. т/рік (800 кг на душу населення), а загальне споживання енергії в 4 рази перевищує аналогічний показник приблизно рівної їй за кількістю населення Франції (при неспівмірних показниках якості життя населення)” (с. 261).

Хто заперечить, що все це – наслідок недавніх спроб збудувати рай на Землі “тут і тепер і, звичайно, без Бога”?..

“Реванш Бога”. Автор книги “Католицьке віровчення” (К., 1996) католицький священник і професор Києво-Могилянської Академії **Максим Маурітссон** у вступі зазначив: “У Західній Європі панує атеїзм або принаймні цілковита незацікавленість Богом і релігією”. Там же він цитує одну із стокгольмських газет: “Людині із сучасним світоглядом важко повірити, що Бог створив світ”.

Сміливо можна сказати, що о. М. Маурітссон, обдумуючи переживання попередніх років, не запримітив, що в Європі (а, може, й поза нею) вже піднялася потужна хвиля духовного відродження, для якої французький соціолог **Жіль Кепель** придумав назву “реванш Бога”! Тож перегорнімо прикінцеві сторінки книги **Жаклін Рюс** “Поступ сучасних ідей” (с. 596–600): “Релігійне і священне пережили період відступу, якщо не повного затемнення, з одного боку, в багатих країнах західної культури, і з іншого “в деяких комуністичних країнах”. Але ситуація істотно змінилася, а тому ХХІ сторіччя, сказав би **Анрі Мальро**, буде містичним або його взагалі не буде”.

Зокрема, “хоча релігія стала у Франції та в більшості країн західного світу приватною справою в лоні суспільства.., на цих же теренах часто відбувається релегітимація релігійності, зумовлена цілим комплексом причин, серед яких найочевиднішою видається ерозія або навіть крах політичного месіанства з марксистським присмаком... В сімдесятих роках, як пише **Жіль Кепель**, відбувається крутий поворот: тоді як відразу після Другої світової війни релігія дедалі більше втрачала свій вплив у приватному житті людей, близько 1975 р. починається рух у зворотному напрямку й утворюється нова релігійна атмосфера...

Наступні рядки взято з висновків, поданих у кінці книжки “Реванш Бога”: занепад усталених істин, пов’язаних із досягненнями техніки й науки, поступове виснаження ідей марксизму та комунізму – усе це сприяло відродженню релігії, відзначає Жіль Кепель, підсумовуючи свій аналіз, що пояснює “реванш Бога” крахом усіляких ідеологій (с. 601).

Додамо від себе: справа, звичайно, не в “чистих ідеологіях”, а в тих практичних результатах, яких люди досягали, керуючись ними. Стало очевидним, що без віри в Бога-Творця, без почуття сорому й відповідальності перед Ним (і перед наступними поколіннями людей) людина здатна лише на те, щоб найродючіші землі перетворити в пустелі. Перетворювати ж пустелі в оази життя під силу лише людині віруючій...

Наступні десятиліття можуть принести важкі випробування як для Західного світу в цілому, так і для України зокрема. У багатьох перенаселених країнах, як Бангладеш, Китай, Індія та ін., будуть, очевидно, посилюватися внутрішні проблеми, пов’язані, скажімо, з нестачею продовольств, води. Можливо, будуть повторюватися широкомасштабні терористичні акти, спроби експансії, а отже – війни, можуть прокочуватися

по планеті хвилі певних епідемій. Для багатьох це були б часи важких страждань і мук...

Тому великою буде роль релігії, яка нагадуватиме кожній людині, що Земля – лише тимчасова наша домівка, лише сцена, на якій ми маємо скласти екзамен на гідність. Великою буде і роль Церкви, для представників якої, без сумніву, є і залишаться актуальними ось ці слова ректора католицького університету в м. Айхштетт (Німеччина) **Н. Лобковица** (ж. “Вопросы философии”, 1993, ч. 3, с. 71): “В минулому Церква була не досить уважна до прикладу Господа: надто часто замість того, щоб виконати заповідь любові, вона наполягала на посиленні суворості закону; замість того, щоб тихо стукати в двері, виламувала їх; замість того, щоб просто бути тут – відкритою для всіх потребуючих і готовою слугувати їм, вона голосно вимагала, щоб служили їй; замість того, щоб смиренно сприймати образи, гордо давала відсіч”. Завдання ж Церкви сьогодні “не в тому, щоб мати впливи і владу, навіть не в тому, щоб переконувати, а швидше в тому, щоб завжди бути тут, відгукуючись на сьгоднішні потреби людей, знаходячи належні відповіді на запитання і не нав’язуючи себе іншим”. Церква повинна “відстоювати гідність людини, робити все те, що допомагає людині ставати людянішою”. Вона, нарешті, повинна “знову і знову нагадувати суспільству, що **без Бога найвищий смисл людського існування ніколи не може бути відкритий**”.

4. “НА СХИЛІ ВІКУ” (замість післямови).

Один єврейський учитель щодня молився: “Господи, стримай мене від балакучості. І від тої фатальної звички вважати (це – особливо), нібито я повинен щось сказати з кожного приводу і в кожному випадку... Запечатай уста мої, коли мова заходить про мої болі і страждання, бо помножуються вони рік від року, і я відчуваю солодке задоволення від перелічування їх... Господи, не святим я хочу бути, бо ж з деякими з них так важко жити, але озлоблена у старості людина – не що інше, як вінок зусиллям диявола... Прикро не використовувати мої широкі запаси мудрості, але чого б я хотів, так це жити у страху Божому і так померти”...

Шановний читачу! Перебуваючи “на схилі віку” (а мені вже 72 роки), напевне кожен оглядається назад і виявляє, що всі ми, як висловився **Антуан де Сент-Екзюпері**, “зі свого дитинства”. Переживання того періоду вкарбовуються якнайглибше в душі кожного з нас. Щодо мене, то якраз ті моменти, коли я 11-річним хлопчиною стояв на крилосі і читав “Шестипсалм’я” чи посеред храму – “Апостола”, були найщасливішими (і я тішуся, що можу тепер пережити їх знову після того, як восени 1989 р. в нашому селі храм знову було відкрито). Бо які це чудові слова, ось хоча б: “Покажи мені, Господи, шлях, що ним я маю іти, бо до Тебе підношу я душу мою...” Або услід за апостолом Павлом: “... любов нехай буде нелицемірна, ненавидьте зло, прихилийтеся до доброго. Братерською любов’ю любіть один одного, в пошані один одного випереджуйте. В роботі не лінуйтеся, духом горіть, Господеві служіть. Потішайтесь надією, в горі будьте терпеливими, в молитві постійно перебувайте... Благословляйте тих, що вас переслідують, благословляйте, а не проклинайте... Бо “Мені помста, і Я віддам” (Рим. 12: 6-14).

Не став я священиком, бо весною 1949 р. в мене було виявлено туберкульоз легень (згодом я пробув у лікувальних закладах майже три роки), і вже тоді, в свої 17 років я збагнув, що якби і вдалося залікувати хворобу, то вона буде завжди засобом шантажу з боку влади (“кажи, хто хрестив дитину чи брав шлюб, інакше, як “такий хворий”, позбудешся парафії”).

Була й друга причина, її я довго вважав для себе дуже болючою. Мова про те, “яка віра істинніша”. Поруч з нами в селі жили євангельські християни (баптисти), які вели зі мною нескінченні дискусії. І хоча їх гостро засуджувала “наша” Церква (один з її священиків, який певний час обслуговував наше село, усі без винятку свої проповіді починав і кінчав осудом їх), я однак завжди був переконаний: якщо ми – діти Божі, то вони – ніскільки не гірші (а, може, й кращі) за нас. Я думав: “Звідки я знаю, може, це про них сказав Христос: “Ще й інших овець Я маю, що не з цієї кошари. Я і їх мушу привести...” (Ів. 10:16).

З другого боку, завдяки близькому сусідству з Галичиною я вже тоді, з 1944 р., мав сталі “контакти” з греко-католиками, зокрема з дяком с. Гнилиці Методієм Кулиничем (1888-1958). З ним ми також часто обговорювали проблему “чия віра істинніша”. Я знав, як “*моя*” Церква оцінює себе: це вона, Церква Східна, є істинною Церквою Христовою і це *до неї необхідно належати* кожному, хто бажає отримати спасіння. А тимчасом за отим недалеким “галицько-волинським” кордоном говорять, що ми, православні, – еретики і схизматики і що, річ ясна, це до “їхньої” Церкви треба належати, щоб спастися. Для 12-річного хлопчини, який ставав релігійним фанатиком (дотримувався усіх постів, особливо в середи й п’ятниці упродовж року, а що в матері не було часу, то навіть сам варив для себе “пісні крупнички”), ситуація була жахливо нестерпною. Бо, знаючи напам’ять багато фрагментів з Євангелій, я легко пригадував собі оте: “Так бо полюбив Бог світ, що дав Сина Свого... не для того, щоб Він світ засудив, але щоб через Нього світ спасся” (Ів. 3: 16-17). Отже *світ*, а не маленька групка “вибраних”, бо вони, бачиш, “правильно вірують”. А ті, хто вірує “чуть-чуть не так”, куди – до пекла ???

В 1946 р. я був свідком глибоких переживань своїх сусідів-галичан, коли то після “собору у Львові” Галичина “переходила у православ’я”. Як не дивно, але аж до нашого найглухішого закутка дійшли “Діяння” цього “собору”, і я побачив, що в ньому не брав участі ні один з греко-католицьких єпископів, а отже – що це були просто збори 216 священиків. Я ж бо багато читав (у нас у храмі була бібліотека, в якій зберігалися комплекти релігійних журналів за 1880-1914 рр.) про те, як довго готувалося приєднання унітів до РПЦ (на територіях, які після поділів Польщі в 1772-1795 рр. відійшли до Росії) століттям раніше. Тоді на соборі 1839 р. були всі греко-католицькі єпископи на чолі зі своїм митрополитом Йосифом Семашком, а отже це приєднання (принаймні зовнішньо) відбувалося законно. Тепер же це був просто розбій і пограбування чужих храмів, чужого майна...

Відтоді я й проникся співчуттям і симпатіями до отої гнаної і переслідуваної Церкви. Я багато читав “правд про унію” і все більше переконувався в тому, що у тій трагічній ситуації бездержавності і шаленого тиску з боку польсько-католицьких шовіністів (при занепаді Візантії) унія з Римом таки була певною гарантією збереження себе як народу. І я згадую, що мої предки упродовж якихось 200 років були греко-католиками. Образно кажучи, десь у глибині свого ества я чую їхні голоси, вони закликають мене до щирого єднання. Адже Бог вивів нас, українців, на арену світової історії не для того, щоб ми дивували світ і в ХХ ст. розбратом і взаємним поборюванням!

І я таки не бачу отих “перегородок” між Православ’ям і Католицизмом (якщо не рахувати різницю в обряді, у текстах Богослужень, що, як визнано вже,

є справою другорядною, неістотною) і то аж до визнання “непомилності” папи. Як знаємо, у християнстві багато (занадто багато, як зауважив прот. О.Шмеман) символізму. “Священик символізує Христа”, “Єпископ символізує Христа” – навіть омофор, верхня частина його одягу, “зображає прийняття Спасителем на рамена впалої людини і принесення її до Бога-Отця”, митра – “символ тернового вінця Христа” і т.д. І я не бачу причини, чому цей символізм не може бути продовжений далі – до папи. Що ж до його “непомилності у справах віри”, то як вона “використовується на ділі”, видно хоча б з документів II Ватиканського Собору: усі Конституції і Декрети у справах Церкви і віри постатейно і декілька разів піддавалися голосуванню учасниками Собору, і лише після цього затверджені Папою. Який же тут, так неприйнятний для православного авторитаризм? До того ж у минулому краще вже було мати вищий авторитет (особливо для духовного єднання усієї Західної Європи), ніж розбійницькі єпископські собори на Сході, де ці “люди Божі” побивали один одного буквально до смерті (як в Ефесі 449 р.).

Упродовж декількох останніх років, прислухаючись до “міжконфесійних суперечок”, я задумувався над сторінками Євангелія від Івана (1:3-4) та (17:11-23). З одного боку, “Споконвіку було Слово”, і “Ним постало все...” З другого, Христос ПРОСИТЬ Отця, щоб Його учні “були одно, як ми”, і ще раз “щоб усі були одно”, і втретє “щоб вони були одно”, та, нарешті “щоб вони були звершені в єдності”. Не випадково звучала ця молитва! Воістину справдилася зформульована ще в IV ст. теза, що людина – це той камінь, якого не може підняти Його Творець – *без волі її самої*... І, отже, той розкол церковний, той розбрат якоюсь незнаною нам мірою, напевне, був “запрограмований”. Може, щоб розкривалася певна грань нашого буття, коли реалізовується оте “блаженні миротворці...”? Про це й сказав Папа Іван Павло II у книжці “Переступити поріг надії” (1995 р.).

... Тут аж напрошуються слова щирого католика, французького письменника, лауреата Нобелівської премії **Франсуа Моріака** (1885-1970) з його книги “У що я вірю” (Брюссель, 1981, с.59): “Я належу до числа людей, які вірять, що справжня єдність є за видимими межами святої церкви, в певному ідеальному пункті, що його визначив Сам Христос того знаменного дня, коли Він сидів біля колодязя і говорив жінці: “Надійде час, і настав уже, коли справжні поклонники Отцеві кланятимуться в дусі й істині” (Ів. 4:23). Поклонники в дусі й істині є у всіх віросповіданнях і в усіх церквах..., я вірю, що Дух, який наповнює Церкву, поширюється далеко за межі її видимих границь і що Він якимсь чином розпізнається в своїх шанувальниках, які належать до інших стад і кошар”.

Я був щасливий почути від всесвітньо відомого художника слова те, до чого (повторюсь) я додумався у віці 13-14 років, але що й тепер, на жаль, не визнають і не сприймають деякі вузьколобі фанатики. Однак що б там хто не говорив, я разом з Ф.Моріаком радів із того, що в Католицькій Церкві з 1961

р. почалася епоха “аджорнаменто” (осучаснення) і що в Римі “папа Іван XXIII вимовив слова милосердя..., так що устами старця Сам Дух Святий, Дух Любові і потіхи, звертався до світу”... І що “Петро вже більше не старий... І він не віддає нікого анафемі і нікого не проклинає.”

То ж я, усім серцем бажаючи єдності всіх християн, щиро вірую в те, що кожна з Церков зберігає Слова Христа, які є для всіх нас Хлібом життя, що у всіх Церквах, кажучи знову ж словами Ф.Моріака, “Слово доходить до нас не як спогад лише, не як щось, що відтворюється пам’яттю, але як Слово діяльне і живе. І ми маємо навчитися відрізнити оте “вічне”, “небесне” від “скороминущого”, “земного”, часто привнесеного певними людьми з метою духовно й фізично уярмити і навіть убити інших, нав’язати їм свою волю, прикриваючись високими словами Євангелія...”

Однак, дві речі залишаються для мене не зовсім з’ясованими. Перша: історія Церкви розповідає нам про десятки подвижників-аскетів, які “зрікалися співучасті у житті світу цього”, які жили в печерах і буквально морили себе голодом. Чи досягли вони того, чого бажали, – Бог знає. Але в наш “час гедонізму та консумізму” – невже їх приклад високої духовної самодисципліни, самообмеження аж до самозречення, невже цей приклад нам ні до чого ?

І друге. Христос сказав: “Я прийшов розлучити сина з батьком...” (Мт. 10:35). Німецько-американський філософ Еріх Фромм, мабуть, слушно розумів це як заклик до кожної людини усвідомити себе, своє високе покликання, здолати свою дитячість, взяти на себе певні обов’язки та відповідальність. Тим часом у нас навколо надто багато прикладів певного інфантилізму, боязні ініціативи й отої відповідальності. Чи допоможе Церква в цьому так необхідному самоусвідомленні ?

Після публікації мною декількох газетних і журнальних статей я отримав загалом близько 50 листів-відгуків. Серед них один був від професора, співробітника інституту Академії наук. В ньому висловлювалося “неприємне здивування” моєю “наполегливою спробою довести те, що довести неможливо”. Мовляв, “наука не потребує Бога”, а сама ця ідея – “милиця (“костиль”) для душ-інвалідів”. Учені, мовляв, в зусиллях здійснити нове наукове відкриття відгороджуються від реального життя, заняттями наукою збіднюють свою душу і тому саме вони більше за будь-кого у цьому “костилі” мають потребу. Що “Бог – це породження нашої психіки” і т.д.

Зразу скажемо: неправда, що, зупинившись перед комп’ютером і задавши питання “хто його створив?”, ми вже стаємо інвалідами, яким потрібні “костилі”. Однак цей лист був натяком на невидну зверху справді трагічну ситуацію. Бо ж у своїй більшості наша інтелігенція, наші вчені займають позицію Пилата: “Я займаюся наукою і про Бога говорити не маю потреби”. Чи ж конструктивною є ця позиція ?

В іншому листі мене звинувачено в тому, що я “признаюся зразу до трьох вір”, а “ширий українець не буде так кривити душею, лише перевертень”, і тут мушу подати ось таку довідку. Я народився на Волині і хрещений у храмі Польської Автокефальної Православної Церкви, якій автокефалію було даровано грамотою (Томосом) Константинопольського Патріарха Григорія від 13 листопада 1924 р. Однак у 1947 р. Предстоятеля цієї Церкви митрополита Варшавського Дионісія Валединського було арештовано і змушено підписати заяву про зречення цієї автокефалії. Єпископ Макарій (бувний Львівський і Тернопільський), який виїхав до Варшави на місце Дионісія, вже просив Томос на автокефалію заново від Москви (було дано у 1948 р.). Отже це вже Церква не моя... “Мою”, якщо “бути точним”, тоді було ліквідовано. Так що фактично “моєї” Церкви давно вже немає (у строгому розумінні цього слова), а, отже, і “перевертатися” не було б звідки. Якщо ж мова йде про *моральний бік справи*, то, повторюся ще раз: я змалку був переконаний, що всі ми, християни зокрема, – *діти божі*, і ті, хто усвідомлює це, повинні змагати до миру і єднання, особливо братів своєї національності. “Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться” – це для кого сказано? А переживши в дитинстві усвідомлення тої незгоди між різними “християнськими вірами”, я й справді “признаюся зразу до трьох вір”, і ніякий вузьколюбий фанатик не переконає мене, що саме його віра “угодна Богові”!

Свої роздуми про релігійне (духовне взагалі) відродження я пов’язав з необхідністю об’єднання всіх наших зусиль для протистояння стихійному лиху – зневодненню, яке повільно насувається на нашу землю. Варте уваги, що другою такою ж “болючою точкою” на нашій планеті є південний захід США. І ось на відміну від нас американці вже упродовж принаймні десяти-п’ятнадцяти років готуються до цього якнайстаранніше. Чи не щороку там відбуваються наукові конференції, на яких обговорюються пов’язані з цим питання, зокрема забезпечення згаданих територій водою, питання добору засухостійких рослин тощо. У США спеціально для аналізу зміни кліматичного режиму Землі введено в дію надшвидкісну електронно-обчислювальну машину, яка здійснює мільярд операцій за секунду. Мусимо думати і ми про це! Облишмо релігійний шовінізм, витравмо з душ ненависть до свого брата, з’єднаймося для спільної боротьби з отим стихійним лихом. Бо прокленуть нас наші внуки і осміють сусіди...

Навколишнє життя буває нестерпним. Але завжди маємо думати: а що ж у ньому, в цьому житті, слід вважати головним? Особисто я навіть у дні найбільших тривог щодо свого здоров’я (бо ж туберкульоз – це хвороба, яка на багато місяців відриває людину від нормального ритму, а неодному цілковито перекреслює плани і мрії, наприклад – стати учителем, викладачем...) таки бував дуже щасливим, коли долав вершини Говерли (а був я там вісім разів), Петроса, Попа Івана, Сивулі чи Близниці (може, тому і

зберіг працездатність?). Я радів з краси навколишнього світу і, повторюсь, почував себе щасливим, що бачу цю красу, що чую його, цього світу, чудові мелодії – (чи то спів пташок, чи хору у храмі, бо ж творіння Архангельського, Бортнянського, Веделя, Строкіна, Ніщинського, Лисенка, як також Баха, Ліста, Бетховена і багатьох-багатьох інших – це чудовий Божий дар для всіх нас...).

“Шукайте Бога... і буде живою душа ваша” – закликав близько 2500 років тому пророк **Ісайя** (Іс. 55: 3-7). Шукаймо його в навколишньому світі і в найглибших закутках своєї душі. Щоб бути щасливим, щоб зберегти її, свою душу, живою!

Закінчу ж тут словами **Івана Золотоустого**: “Численні підносяться хвилі, і страшні починають віяти бурі. Ми, однак, не боїмося погибелі, бо стоїмо на скелі... Чого, питаю, боятися нам? Ми не принесли нічого у світ з собою, як нічого (з мастків) не зможемо взяти з собою. Я ні убожества не боюся, ні багатства не бажаю, ні смерті не жахаюся. Молю лише про одне: щоб ви досягли успіху в доброму... *І слава богу за все. Амінь*”.